

ІСЛАМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

Півмісяць – символ ісламу

8.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІСЛАМУ

Термін «іслам» у перекладі з арабської означає «покірність», а того, хто прийняв цю релігію, називають «вірним» (араб. муслим). Звідси друга назва цієї релігії – *мусульманство*. В Європі її колись також називали «*магометанством*», від латинізованої форми імені її основоположника: Мухаммад¹ – Магомет.

Іслам – наймолодша зі світових релігій. Вона виникла на початку VII ст. у кочових і напівкочових народів семітської мовної сім'ї, що жили на території Аравійського півострова. Порівняна молодість наклала на іслам подвійний відбиток. З одного боку, іслам багато чого запозичив у релігійно-культурному плані в іудаїзмі та християнстві, оскільки склався на Близькому Сході, у тому ж соціокультурному й мовному середовищі що й вони, але значно пізніше. Ці запозичення відчутні й у Священній книзі мусульман – Корані, позначаються вони на віровченні, помітні й у культурі. З другого боку, ісламу вдалося довести до абсолюту принцип монотеїзму, єдинобожжя, на якому ґрунтувалися ці основоположні для нього релігії.

¹ В імені засновника ісламу наголос падає на другий склад. – Авт.

Іслам – друга за чисельністю послідовників світова релігія. На сьогоднішній день її сповідують 1 млрд 150 млн чоловік у більш як 120 країнах світу. Найбільше поширення іслам одержав в Африці (50% населення) й Азії (20% населення). У географії ісламу чітко простежується одна закономірність: *компактність його розміщення*. Майже половина мусульман світу живе в чотирьох країнах: Індонезії, Пакистані, Бангладеш, Індії. Приблизно 8 мусульман проживають у 35 країнах, де вони складають 95–99% 3/4 населення. В інших державах мусульмани найчастіше являють собою замкнуту національну й релігійну громаду, яка за чисельністю не перевищує кілька відсотків населення країни.

*Найважливіша особливість ісламу як світової релігії полягає в нерозривному зв'язку між релігійно-культовим і суспільно-політичним життям. У свій час духовний лідер «ісламської революції» в Ірані 1979 р. аятола Хомейні в інтерв'ю одному зі ЗМІ дав досить вичерпне пояснення тези про «єдність релігії і держави». На думку Хомейні, вона полягає не стільки в зосередженні функцій верховного духовного і державного керівництва в руках релігійного лідера, скільки в здійсненні релігійним поводителем нагляду за діяльністю всіх державних органів, суспільно-політичних організацій і соціальних установ, повсякденною поведінкою та способом життя мусульман. Мета цього нагляду полягає у втіленні в життя мусульман «релігійного Закону» (*шаріату*) як ідеального, вічного і досконалого, на противагу недосконалому законодавству, суспільному порядку та стилю життя грішних людей¹.*

Не дивно, що вплив релігії на суспільство в арабських країнах виражений з більшою очевидністю, аніж у будь-якій іншій релігії, і одразу впадає в око: одяг чоловіків і жінок, мінарети мечетей, самотня писемність, заборона на вживання спиртного навіть для невірних іноземців. У 28 країнах іслам оголошений державною або офіційною релігією: відповідні положення містять конституції Йорданії, Тунісу, Катару, Об'єднаних Арабських Еміратів, Єгипту і багатьох інших країн.

Пояснення цієї прикметної риси ісламу треба шукати в обставинах його виникнення. Якщо інші світові релігії з'явилися в країнах з попередньою тисячолітньою культурною традицією, з досить розвинутими етнічними релігіями, зі сформованим державним і соціальним ладом, то іслам формувався в умовах перехідного між первісними

¹ Сюккяйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – М., 1986. – С. 120.

стю і власне цивілізацією ранньокласового суспільства, без єдиного політичного центру, з надзвичайно строкатою сумішшю вірувань. Тому іслам певною мірою став об'єднуючим началом, що перетворив роз'єднані кочові, напівосілі й осілі племена в одну з найбільш масштабних і впливових цивілізацій в історії людства.

Звернемо увагу й на надзвичайно успішний розвиток ісламу. За відносно короткий історичний період іслам зміг перетворитися на світову релігію. З невеликої групи семітських племен виріс «мусульманський світ», що в часи свого розквіту охоплював величезну територію від Іспанії до Філіппін. Саме як позначення цього «світу» і використовується слово «іслам» (*дар-аль-іслам*) («територія, де поширена мусульманська віра»).

Правда, в історичному контексті поширення ісламу проходило хвилеподібно: до XIII ст. арабська цивілізація охопила половину світу і за загальним рівнем культури перевершувала цивілізацію середньовічного Заходу. В основному успішному утвердженню ісламу сприяв проголошений ще Мухаммадом принцип «Немає насильства в релігії!» (2:257).

Спад впливу ісламської цивілізації, що прийшов слідом за цим, зупинився тільки на початку XX ст., а в другій половині XX ст. знову почалося піднесення. Наявність такого піднесення переконливо показує порівняння релігійної статистики початку і кінця XX ст. За цей період питома вага мусульман щодо загального населення планети зростає з 12–13 до 17–19%, і прогнозується подальше збільшення – до 20–25% на 2025 р., тоді як, для порівняння, питома вага християн коливається останні сто років у межах 33–35%.

Це зростання обумовлене двома основними факторами. Перший фактор – активне навернення в іслам немусульман (кочові племена Африки, чорношкіре населення США і Канади, до 1 млн європейців); другий, що дає переважну частку такого приросту, – високий рівень народжуваності серед мусульманських народів, що за сучасного рівня розвитку медицини (а отже, різкому зниженні смертності) призвів до демографічного вибуху в ісламському світі.

8.2. ЖИТТЯ ПРОРОКА МУХАММАДА

Засновник ісламу пророк Мухаммад (букв. Прославлений), *Мухаммад Ахмад бен Абд Аллах* (570–632) – реальна історична особа. Однак, якщо про основні віхи його біографії та її хронологію можна

говорити з достатньою вірогідністю, то за правдивість різноманітних подробиць поручитися не можна. Річ у тому, що єдиним достовірним джерелом відомостей про життя і проповідницьку діяльність Мухаммада вважають Священне Писання ісламу – Коран. За своїм змістом Коран являє собою збірку проповідей Мухаммада, проголошених ним без хронологічного порядку, часто в екстатичному стані та з різних приводів. Короткі повідомлення про слова і вчинки вчителя, що стали основою ісламського Священного Переказу – Суни, почали збирати із спогадів найближчих сподвижників Пророка або їхніх слухачів через кілька десятиліть після смерті Мухаммада. Перші ж письмові розвідки біографічного характеру з'явилися лише в середині VIII ст., коли навколо особи Пророка, напевно, під значним впливом християнської та іудейської міфології, склалося багато легенд.

Засновник ісламу походив зі знатного, але збіднілого роду Хашим семітського племені курайш. Плем'я панувало в найбільшому торговельному і релігійному центрі Аравійського півострова – місті Мекці, в невеличкій оазі, де сходилися шляхи до Індії, Ірану, Вавилонії, Ефіопії, Сирії, Палестини. Мухаммад рано залишився без батьків: батько помер ще до народження сина, а матір майбутній Пророк втратив шестирічним. До 8 років він виховувався в діда, хоронителя Кааби – храму, в якому знаходилося 360 божеств кочових і осілих племен Аравії, потім турботу про сироту взяв на себе глава роду Абу Таліб, дядько Мухаммада. Коли Мухаммад підріс, він зайнявся споконвічною професією курайшитів – караванною торгівлею як прикажчик своїх багатих родичів. Відомо, що за кілька років занять він набув репутації сумлінного й чесного підприємця, однак багатства не нажив. Його матеріальне становище дещо поліпшилося, коли 25-річний Мухаммад одружився із заможною 40-річною вдовою на ім'я Хадиджа, каравани якої він водив. Джерела стверджують, що цей шлюб виявився щасливим. У подружжя народилося 6 чи 7 дітей, однак вижили тільки 4 дівчинки.

Тим часом усе сказане являє собою тільки зовнішню канву життя Мухаммада, що супроводжувалося напруженими духовними пошуками. Треба сказати, що у своїх духовних пошуках Мухаммад не був самотнім. Йому випало жити в неспокійний час руйнування традиційного племінного укладу життя арабів, формування в них нових, більш складних форм громадського життя і появи держави. Суспільно-політичні процеси супроводжувалися соціальним розшаруванням, а головне – руйнуванням традиційних релігійних вірувань,

що перебували на стадії раннього політеїзму із сильними пережитками родоплемінних культів. У жителів Мекки, зв'язаних із самого народження з обслуговуванням релігійних культів, негативна реакція на незрозумілі політичні, соціальні, релігійні явища часто набувала форму своєрідного богошукання – пошуків єдиного Бога (таких людей називали *ханіфами*). Подібні пошуки, як правило, супроводжувалися постом, молитвами, добровільними аскетичними самообмеженнями.

Спочатку Мухаммад часто шукав самоти за межами міста в печері Хіра. Саме там близько 610 р. у нього почалися видіння. Після зустрічі з архангелом Джибраїлом, про яку говорилося на перших сторінках нашої книги, одкровення продовжували з'являтися знову і знову.

Були часи, коли європейські вчені зображували Мухаммада хворою людиною й навіть поставили йому діагноз: *hysteria muscularis*, або епілепсія. Більш плідними, на наш погляд, виявилися спроби провести паралелі між покликанням Мухаммада і «шаманською хворобою». Помічена подібність з «шаманкою» стане більш зрозумілою, якщо згадати, що в арабському суспільстві часів Мухаммада різноманітні пережитки первісності, у тому числі релігійні, були ще дуже помітні. При бажанні деяким видінням засновника ісламу можна знайти і більш наукові пояснення. Так, нічна зустріч нібито з архангелом легко пояснюється нервовою напругою, в якій на той період перебував Мухаммад, голодуванням, зреченням від зовнішнього світу. Немає нічого надзвичайного і в інших одкровеннях Мухаммада: добре відомо, що у творчих натур, чий мозок постійно зайнятий розв'язанням якоїсь важливої для них проблеми, відповідь може раптово приходити у формі голосу, що лунає немов з підсвідомості.

Мухаммад же був «сином свого часу», до того ж не дуже освіченим, а тому шукав усім незвичайним подіям у житті надприродні пояснення. Видіння упевнили його в тому, що він обраний божеством як Посланник і Пророк. Саме Його волю Мухаммад розпочав проповідувати серед жителів Мекки. Він проголошував велич єдиного Бога Аллаха, попереджав про майбутній Судний День, коли воскреснуть усі мертві і будуть покарані всі ті, хто не увірує в Аллаха.

У перші кілька років після 610 р. Мухаммад вів проповідь таємно, у вузькому колі своїх родичів і друзів. Йому вдалося створити першу мусульманську громаду з кількох десятків членів. До її складу увійшли різні люди: раби, вільновідпущені, рідні пророка, кілька юнаків зі шляхетних родин Мекки. Але цього для пророка єдиного

Бога було недостатньо. І Мухаммад приступив до публічної проповіді свого віровчення. Для цього він вирішив скликати мекканців на народні збори. Якось ранком він забрався на скелю Сафа, що знаходиться в східному кінці ярмаркової площі, і прийнявся щодуху призивати: «О ранок!» (так зазвичай попереджали жителів оази про набіги кочівників, що відбувалися, як правило, вранці). Коли стурбовані жителі Мекки зібралися, Мухаммад спробував застерегти їх від найстрашнішої – невидимої – небезпеки, на яку всі вони наражаються, нічого не відаючи про Аллаха та Страшний суд.

Спочатку жителі Мекки зустріли цю проповідь без зайвої ворожості, і навіть запропонували Мухаммаду оплатити його лікування з метою рятування від видінь. Протягом трьох років він зміг залучити на свій бік кількасот дорослих жителів Мекки, що складала, можливо, 5–10 % міського населення.

Взагалі, для мекканців в ідеї єдиного Бога не було нічого незвичайного, і багато жителів цього релігійного центру Аравії в принципі були готові погодитися з тим, що є якась Вища Істота. Іслам вони не хотіли приймати зовсім з інших, дуже далеких від релігії міркувань:

- ідеологічних (язичницькі предки в цьому разі були б приречені на вічні муки в пеклі);
- політичних (визнання Мухаммада – нехай і шляхетного, але недостатньо багатого і впливового – пророком означало визнання його чи не найважливішою офіційною особою Мекки);
- економічних (відмову від вигідної монополії на Каабу).

Тривалий час узи спорідненості з родом Абу Таліба захищали Мухаммада від переслідувань з боку міської верхівки. Однак після смерті свого захисника Мухаммад був виключений з роду і з багатьма своїми послідовниками таємно переселився в оазу Йасриб, пізніше названу «містом Пророка» – *Мединою*. Медина знаходилася за 350 км на північ від Мекки. Жителі Медини вже давно прислухалися до проповіді Мухаммада і погодилися прийняти його до себе. Проте Мухаммада запрошували не як пророка, а як шляхетну, чесну, мудру і якимось чином зв'язану з вищими силами особу, що при нагоді могла б виступати третейським суддею в кривавій ворожнечі між різними кланами, що роздирала Медину. За офіційною версією це переселення – *Хиджра* – відбулося 15 чи 16 липня 622 р., у день, коли за давнім арабським місячним календарем починався Новий рік. Через 16 років цей день був оголошений початком нової ери.

Сучасний ісламський місячний календар має 12 місяців по 29 або 30 діб. Оскільки, на відміну від деяких інших релігій, додаткові

місяці в цей календар не вводяться, його початок щороку зміщується відносно початку нового сонячного року на 11 діб.

У Медині Мухаммад збудував першу мечеть, що являла собою обнесений стінами дворик, де він, не побоюючись переслідувань, міг навчати в ім'я Аллаха, милостивого й милосердного. Один з вільно-відпущених Пророка, який мав сильний голос, скликав мусульман, занурених у щоденні справи й турботи, на молитву. Тоді ж встановилися й інші правила мусульманського ритуалу, а в проповідях Мухаммада починають звучати й правила життя громади його послідовників – принципи спадкування, поділу майна, шлюбу.

Однак незабаром Мухаммад у пошуках економічної бази для продовження своєї місіонерської діяльності почав нападати на торговельні каравани мекканців. Унаслідок першого ж серйозного збройного зіткнення 300 мусульман, дисциплінованих, фанатично впевнених у священному характері своїх дій, які, до того ж, зайняли більш вигідну бойову позицію, зуміли завдати відчутної поразки 900 мекканцям й захопити багату здобич – верблюдів, навантажених сріблом та іншими коштовними товарами, десятки знатних полонених. Війна, що розпочалася слідом за цим, закінчилася повною поразкою Мекки, захопленої Мухаммадом у січні 630 р. Кааба, де були знищені всі язичницькі ідоли, стала центром нової релігії. Це виняткове культове значення, порівнянє хіба що зі значенням Єрусалима для прихильників іудаїзму, зберігає Кааба й донині.

Мухаммад, однак, продовжував жити в Медині, лише один раз (у 632 р.) здійснивши до рідного міста паломництво, назване «прощальним». Тепер він перетворився на найбільшого релігійного та політичного діяча Аравії, оголосив себе найбільшим з усіх відомих іншим народам пророків, котрий вимагає особливої пошани і поваги. Усі свої сили і здібності Посланець Аллаха спрямовував на організаційне зміцнення нової релігії і розширення сфери її впливу.

У розпал бурхливої багатогранної діяльності Мухаммада спіткала смерть. Помер основоположник ісламу 8 червня 632 р., ймовірно, від плевриту. Виглядав він як людина міцної статури, середнього зросту, з довгим, до пліч, волоссям і бородою, що в рік його смерті ще не мали сивини, із пронизливими чорними очима. Могилу для Пророка за давнім звичаєм вирили в ніч смерті на тому ж місці, де він помер. Незабаром поруч із Пророком поховали його найближчих соратників і спадкоємців – Абу Галіба й Омара. Переказ оповідає про три могили, покритих червоним гравієм, що ледь здіймалися над поверхнею

землі. У майбутньому це місце ввійшло в мечеть, розташовану неподалік, і прості надгробки були замінені пишними гробницями. За легендою, вільний майданчик напроти гробниці пророка призначений для Ісуса (Іси), якому визначено саме тут завершити свій земний шлях після другого пришествя.

Смерть пророка не зупинила поширення ісламу – силою зброї, але часто й добровільно. У рік кончини Мухаммада іслам остаточно утвердився на території Аравійського півострова.

Як основоположник світової релігії Мухаммад зробив, мабуть, значно більше, ніж Будда або Христос. Після нього осиротілій мусульманській громаді залишилися:

1. Організація, заснована на кількох універсальних принципах, найголовнішим з яких був принцип віри в єдиного Бога.

2. Безліч одкровень, висловів, рішень і вчинків, що послужили керівництвом для майбутніх поколінь мусульман у різних сферах життя.

3. Пам'ять про особу, подібну якій ні раніше, ні пізніше не було в Аравії, – пам'ять одночасно про мислителя, суддю, полководця, адміністратора, божого Посланця. Втім, це незвичне для арабських традицій об'єднання в руках однієї особи усіх владних функцій не вважалося сучасниками пророка чимось надзвичайним – Мухаммад здійснював не свою волю та владу, а владу й волю Аллаха.

4. Спогади про вчителя життя, близького і зрозумілого простому народові як своїми людськими чеснотами, так і своїми недоліками. Наприклад, Мухаммад проголосив, що мусульманин може мати не більше чотирьох дружин, але самого себе від цього обмеження звільнив (33:49).

Незважаючи на те, що релігійна система Мухаммада була оригінальною і більш завершеною, ніж християнство в часи Ісуса Христа, на момент смерті пророка ніщо не передвіщало, що іслам стане світовою релігією. На той час за своїм значенням він не міг суперничати з тим же християнством, що спиралося на величні досягнення античної культури і тисячолітні близькосхідні культурні традиції. Власне, й амбіції засновника ісламу не йшли далі створення єдиної для всіх арабів релігії – не дарма ж Аллах обрав серед цього народу «печать пророків» і дав йому Священне Писання арабською мовою. Проте порівняно невеликих сил арабської громади вистачило на те, щоб підкорити Аравійський півострів, де була відсутня єдина політична влада. Відчутно розширивши, таким чином, свою сферу впливу, іслам виявився здатним продовжувати своє поширення.

Якщо ж спробувати порівняти біографії трьох засновників світових релігій – Будди, Христа, Мухаммада, то, на перший погляд, буде не просто провести між ними зовнішні паралелі: настільки різнились їхнє соціальне походження, освітній рівень, спосіб просвітлення, розмах релігійно-політичної діяльності. Різним було й їхнє співвідношення з єдиним Богом: Будда вважався богоподібним створінням, Ісус був Боголюдиною, Сином Божим, а Мухаммад – «лише» найголовнішим із пророків. І все ж таки, на нашу думку, поєднує засновників світових релігій прагнення піднятися над своїм становищем, своєю долею, що випала їм від народження.

8.3. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ВІРОВЧЕННЯ ІСЛАМУ. КОРАН

Основні положення віровчення ісламу викладені у Священній книзі – **Корані** (араб. аль-Куран – читання, точніше, декламація вголос підготовленого тексту, подібно до словосполучень «читати лекцію», «читати вірші», «читати нотацію»).

За мусульманським переказом, Коран зберігався на небесах біля престолу Аллаха, а його зміст було повідано засновнику ісламу в його одкровеннях.

Насправді, позаяк зміст Корану мав виняткове релігійне і законодавче значення для мусульманської громади, його було укладено впродовж кількох десятиліть після смерті Пророка Мухаммада на основі його проповідей. Відомо дві основні редакції Корану.

- Перша редакція була складена за часів одного з наступників Пророка – *Омара* (634–644). Протягом кількох років були зібрані і звірені записи, що робилися особистим секретарем Мухаммада (посланник Аллаха так і лишився все життя неписьменним) та іншими приближеними до Пророка особами. Були записані також розповіді сучасників Мухаммада, тих, хто запам'ятав і зберіг у своїй пам'яті все побачене і почуте від Пророка.

- Друга, остаточна редакція була здійснена при *халіфі* (букв. наступник Пророка) *Османі* (644–656). Для цього були відібрані всі записи «одкровенень Аллаха», що знаходилися в руках приватних осіб. Звіривши конфісковані тексти з першою редакцією Корана, прийнявши або спростувавши той або інший запис, укладачі Корану знищили всі оригінали. Замість цього нова редакція тексту Корану, переписана в чотирьох примірниках, була розіслана в найважливіші

центри Халіфату – Мекку, Дамаск, Куфу і Басру. Надалі в текст вносилися в основному технічні виправлення.

Найдавніші списки Корану, що збереглися до нашого часу, датуються VII–VIII ст. Один з таких списків зберігається всередині мусульманської святині – Кааби.

Текст Корана написаний римованою прозою і складається з 114 *сур* (глав) і більш 6200 віршів – *айатів*, що дорівнює, для порівняння, приблизно 1/3 обсягу Нового Заповіту. За змістом Священна книга мусульман схожа на Священні Писання багатьох народів, крім віровнавчальних настанов і культових розпоряджень, вона регламентує сімейні, майнові та інші відносини.

Разом з тим, має Коран і свої особливості. На відміну, скажімо, від Біблії, у ньому практично не помітно слідів наступної редакційно-літературної обробки. Сури за невеликим винятком розташовані не одна за одною, а за довжиною: довші – ближче до початку, коротші – ближче до кінця. Кожна сура неодмінно починається ритуальною фразою «Бісмаллах!» – «В ім'я все милостивого, все милосердного Бога». Для зручності користування текстом Корану кожна сура має власну назву – як правило, за найбільш значимим словом або фразою. Відкривається Коран сурою «Фатіха» («Відкриваюча»), яка містить найкоротші формулювання основних ідей ісламу і складає основу мусульманської молитви:

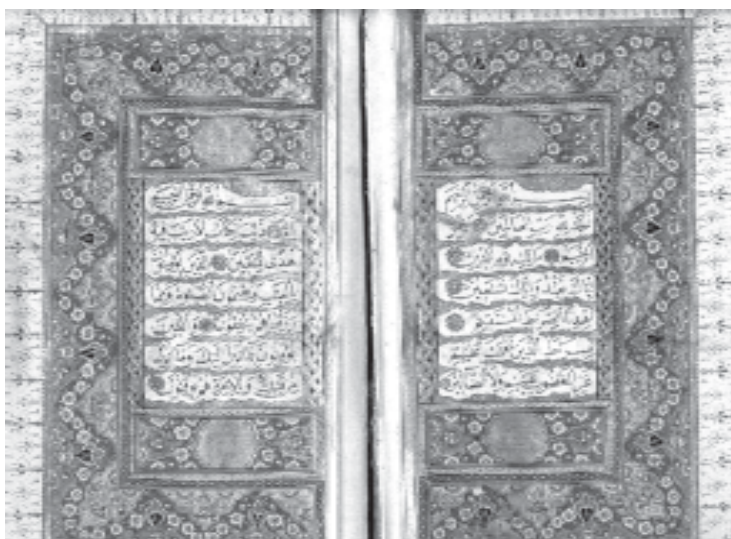
Хвала Аллаху, що Володар світів,
Милостивий та милосердний тільки Він один...

Друга сура має 286 айатів, третя – 200 і т.д. Останні сури налічують усього по кілька айатів. Таке компонування Корану можна пояснити тим, що його укладачі не зважилися вносити в пророчі одкровення Корану порядок, що не походив би від самого Пророка. Сам Пророк, не маючи систематичної освіти, до кінця життя так і не подбав про це.

Хоча в сурах помітне прагнення не відхилятися від основної теми, вони містять багато суперечностей. Те саме повторюється багаторазово в різних сурах. Розпорядження і заборони чергуються з погрозами пекла й прославлянням могутності Аллага – це й не дивно, адже відкривалися вони Пророку в різний час і за різних цілком конкретних обставин. У результаті подальшої тлумачної практики в Корані було виявлено 225 суперечностей у 40 сурах (приблизно 1/3 загального тексту). Деякі айати навіть вважаються офіційно скасованими, причому й обґрунтування інституту «скасованих айатів» шукають

знову ж таки у Корані (2:100). Це теж являє собою одну з найцікавіших особливостей Священного Писання мусульман (див. текст 8.1).

Нарешті, мусульманські богослови вбачають перевагу Корану в тому, що він написаний живою розмовною мовою – «мовою арабською, ясною» (26:195), тоді як священні тексти інших релігій використовували особливі літературні мови, наприклад, індісти – санскрит. Зрозуміла мова Корану заохочує простих мусульман здобувати освіту, щоб мати можливість звертатися до текстів своєї Священної книги і шукати в них відповіді як на мотиви своїх учинків, так і на принципові питання життя всього арабського суспільства.

Сторінки Корану

Аналогом Священного Переказу в ісламі є Суна (араб. звичай, приклад). **Суна** – це збірка священних переказів (*хадисів*) про життя, чудеса та повчання Пророка Мухаммада. Вона була в основному складена в IX ст. мусульманськими богословами. Дотепер не всі мусульмани визнають авторитет Суни, а ті, хто її вшановує, запевняють: якщо Суна може обійтися без Корану, то Коран не може обійтися без Суни.

В Корані чітко названі основні положення мусульманського віровчення і перераховані п'ять «стовпів» культової практики ісламу (2:285; 4:135). З погляду ісламських богословів, мусульманином

цілком може вважатися той, хто на ділі доводить свою покірність Творцеві, дотримуючись основних обрядово-культових розпоряджень. Однак тільки людина, яка виконує всі п'ять «стовпів» культової практики ісламу через щирі віру в Аллаха, його посланників та ін., є справжнім віруючим. Цікаве підтвердження цьому знаходимо в Корані, що рекомендує новонаверненим мусульманам не запевняти, боцімто вони увірували, а казати тільки: «Ми скорилися!» (49:14).

Помітний пріоритет релігійного культу легко пояснюється у світлі особливостей виникнення ісламу. Він формувався у не дуже розвинутому суспільстві (разом з тим, сприяючи швидкому піднесенню цього суспільства у всіх сферах життя). Хіба можна було пояснити неосвіченому кочівнику складні богословські догмати, на зразок тонкощів співвідношень між усіма членами християнської Трійці? Звичайно, ні. Замість цього можна було переконати його, що «немає ніякого Бога, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланець Аллаха», і примусити за відповідним сигналом кілька разів на день робити цьому Богові ритуальні поклоніння і коритися його представникові на землі.

Віровчення ісламу ґрунтується на наступних основних положеннях:

1. *Віра в Аллаха*, доведена до логічно завершеного монотеїзму. Тут немає Ягве – нехай вищого та єдиного, але упередженого щодо неюдеїв Бога. Немає християнської Трійці – троїчної єдності Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого Духа. Тут існує тільки один Аллах (араб. аль-Іллах – божество) – Бог єдиний, вічний, мудрий і всемогутній, всемилостивий. Аллах – і Творець усього суцього, і верховний суддя, чудово обізнаний з усім, що відбувається у світі (57:1–6, 112:1–4 та ін.). Недарма всі пророки за всіх часів і у всіх народів, що довели свою богообраність численними дивами, указують мусульмани, закликали людей саме до єдинобожжя. Аллах не матеріальний, нічого не вимагає: «Не бере його ні сон, ні дрімота» (2:256), хоча має певні ознаки особистості: зір, слух, голос, руки; за такою подобою створив він і людину.

Взагалі Аллах має 99 імен, або епітетів, під якими його знають люди, і одне справжнє, відоме тільки пророкам: «Розмірковуй про властивості й дари Творця, а про самого Творця не міркуй, тому що сильніше всього збивається зі шляху той, хто шукає шлях там, де його немає», – повчає з цього приводу всесвітньо відома пам'ятка арабської літератури «Кабус-наме»¹.

¹ Кабус-намэ.– 2-е изд.– М., 1958.– С. 49.

Складовою частиною віри в Аллаха є **віра в існування ангелів і духів (джинів)**.

Ангели – не фізичні істоти. Люди створені з глини, а ангели – зі світла. Безумовно, в тому, що вони створені зі світла, закладено ідею їхньої чистоти, безгрішності і можливості володіння надприродними здібностями. Незважаючи на це, перед Аллахом людина все ж таки вище за ангелів. Ангели досконалі «самі собою», такими їх створив Аллах. Люди ж поставлені перед лицем зла і спокус і, маючи свободу волі, якої ангели позбавлені, покликані вибирати праведність.

Неймовірну кількість ангелів у вигляді безстатевих прозорих істот з кількома парами крил (35:1) було створено Аллахом для виконання своїх доручень і зв'язку з людьми. Серед них окремо стоять чотири «архангели». Швидше за все, вони перейшли в іслам з іудаїзму: *Джибрайл*, який передає божі веління, *Микаїл*, який спостерігає за Всесвітом, *Ісрафіл*, чий трубний глас буде сигналізувати про початок Страшного суду, *Ізраїл*, архангел смерті.

Напевно, головне призначення ангелів – спостерігати за людиною. Кожна людина має по два ангели, що безупинно, змінюючи один одного на світанку, записують в особливі книги все, що робить людина протягом свого життя. Саме з цими книгами повинна прийти людина на Страшний суд, щоб повністю відвітувати за своє життя. Інші завдання ангелів такі: а) постійно поклонятися Аллахові і вихваляти Його; б) передавати послання від Аллаха пророкам; в) підштовхувати людей до добропорядності, а також до ігнорування спокус зла; г) допомагати віруючому в моменти випробувань; д) благодіяти Аллаху прощення для віруючих. Люди знають про існування ангелів, але не можуть сприймати їх безпосередньо органами чуттів. Вони здатні спілкуватися зі світом ангелів тільки непрямо, наприклад, у сновидіннях: «Іноді ми бачимо ві сні таке, чому наяву не надали б значення, але що збувається <потім> у дійсності. І ми дізнаємося, що ці сновидіння правдиві, й прийшли до нас зі світу істини»¹.

Практичне значення віри в ангелів і знання їхніх функцій зводиться до того, що віруючий починає сильніше виявляти турботу про здійснення благих учинків, щоб Аллах не був незадоволений їм, щоб наблизив до нього своїх ангелів і наказав їм підтримувати його в усьому.

¹ Ибн-Халдун. Введение (фрагменты) [к Книге назиданий и сборнику начала и сообщения о днях арабов, персов и берберов и современных им обладателей высшей власти] // Избр. произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV.— М., 1961.— С. 616.

Джини – ще одна категорія розумних істот, створених Аллахом. Між джинами і людьми існує деяка подібність. Ті й інші мають свободу волі та можливість вибору між добром і злом. Узагалі ж сутність джина інша, ніж у людини. Саме слово «джин» навіть перекладається як «невидимий», «схований». У Корані вказується, що джини створені з вогню (15:27; 55:14) раніше за людину. Існує багато різновидів джинів. Наймогутніші з них називаються *іфритами*.

Як живуть джини? Вони їдять і п'ють. Їхня їжа – кістки й екскременти тварин. Їдять вони лівою рукою. Коли людина не згадує Аллаха, то джини їдять разом з ним. Джини бувають чоловічого і жіночого роду, тому одружуються. Люди теж можуть сходитися з джинами, від цих зв'язків з'являються діти, але іслам подібне забороняє. Джини вмирають, але живуть довше за людей. Джини живуть на землі, у безлюдних місцях, у руїнах, у туалетах, на смітниках, у лазнях, на цвинтарях. Живуть і в місцях, де багато грішать, – наприклад, на ярмарках. Можуть жити в будинках. Вони не виносять азану (заклику до молитви).

Джини у своїй більшості ворожі до людей, можуть викликати хвороби і заподіювати страждання. У той же час, поклоняючись їм і приносячи жертви, у них можна шукати допомоги (6:100, 128; 37:158, 72:6). У цьому разі, приміром, поети можуть розраховувати на натхнення з потойбічного світу.

За Кораном виходить, що деякі джини були навернені в іслам (72:1–2), однак є серед цих надприродних істот і такі, котрі відступили від Аллаха: «Хто зрадив себе, ті пішли прямим шляхом, а що відступили – вони дрова для геєни» (72:14–15).

Джин, що віддалився від милості Аллаха, – це **шайтан** (букв. той, хто не послухався). На чолі шайтанів стоїть аналог християнського диявола – **Ібліс**. Конфлікт між Богом і значною частиною небесного воїнства відбувся тоді, коли Аллах вирішив створити людину і наказав поклонитися їй. Ібліс же відмовився це зробити, мотивуючи свою відмову тим, що він створений раніш за людину і не з глини, а з вогню (2:32, 7:10–15 та ін.). Однак Ібліс одержав відстрочку у виконанні покарання (напевно, через надмірне милосердя Аллаха) і скористався нею для того, щоб спокушати людей (7:15–17).

Ібліс прагне того, щоб усі люди стали багатобожниками. Його мета – завести людей у пекло. Якщо диявол не може зробити людину невіруючою, він вводить її в гріх. Він намагається зіпсувати поклоніння Богові, шкодить, як може, людям (хвороби, одержимість, погані сни, пожежі). Ібліс проникає також у думки людини, і це називається

вається «наушанням». Для захисту від його підступу добре допомагає читання коранічних сур (наприклад, 113 і 114).

Віра в джинів, очевидно, ввійшла в мусульманську релігію з доісламських вірувань народів Аравії для зрозумілого пояснення наявності у світі зла. В ісламському богослов'ї вона не одержала поглибленого розвитку. Зате джини з їхньою здатністю творити дива, залишалися улюбленими персонажами народної літератури і фольклору, зокрема казок циклу «Тисяча й одна ніч», упродовж усього мусульманського середньовіччя.

2. Віра в надвічність Корану, списки якого споконвіку існували на небесах. Потім вони були перенесені ангелом Джібраїлом від престолу Аллаха на найближче до землі небо, а уже звідти його зміст протягом 22 років передавався Пророку Мухаммаду, починаючи з 610 р. за християнським календарем. Якщо Коран створений Аллахом, тоді зрозуміло, чому мусульмани у своєму житті повинні керуватися тільки досконалими розпорядженнями, які містяться в цій божественній книзі.

3. Віра в Пророка Мухаммада, що доніс до правовірних слово й волю Аллаха. Взагалі, відповідно до мусульманського віровчення, через досконалість усієї світобудови, Аллах кожному зі своїх створінь надав необхідні знаряддя і засоби для того, щоб воно могло в цю досконалість уписатися. Люди ж, які мають досить і розуму, і волі, потребують тільки знання правильного шляху. Для цього їм і потрібні пророки, оскільки, як показує досвід історії, самостійно вони знайти ці істини не в змозі.

Виконання настільки відповідальної місії вимагає від потенційних кандидатів у пророки виняткових духовних здібностей: чудодійного дару, здатності до одкровення і непогрішності, абсолютної віри пророка і виняткового благочестя, що охороняє від різного роду спокус.

Усі перелічені духовні здібності даруються Аллахом своїм обранцям, якщо ті у свою чергу володіють достатніми особистими якостями, щоб їх прийняти. Для цього потрібно, щоб:

- пророки народилися в чистих родинях з бездоганною репутацією;
- пророки не мали фізичних недоліків і не хворіли на заразні хвороби;
- пророки не мали сварливого і впертого характеру, здатного відвернути людей від їхньої проповіді;
- пророки проводили праведне життя в повній відповідності зі звичаями і традиціями того суспільства, у якому вони народилися;

Настанови й рішення, яким повинні були слідувати люди у своєму шануванні єдиного Бога, ведуть свій початок від Адама, вважають прихильники ісламу. Релігійний закон, дарований людям за допомогою пророцтв, почався з *Нуха* (бібл. Ной) й *Ібрагіма* (бібл. Авраам), який через свого первістка Ісмаїла (бібл. Ізмаїл – син Авраама) є прабатьком всіх арабів, а через другого сина Ісхака (бібл. Ісаак) – прабатьком євреїв. Потім пророчий дар був дарований *Мусі* (Мойсеєві), відзначеному особливим одкровенням. Цей закон намагався відродити в його первозданній чистоті пророк *Іса* (Ісус). В остаточному підсумку останнє, і в силу цього саме правильне з пророцтв, було даровано «печаті пророків» – Мухаммаду, що міг не тільки одержувати одкровення, а й витлумачувати їх. Саме йому, даючи одкровення в Корані, Аллах сказав: «Сьогодні Я завершив для вас вашу релігію, і закінчив для вас Мою милість і задовольнився для вас ісламом як релігією» (5:5), а мусульмани завжди додають після згадування його імені – «Нехай благословить його Аллах і вітає!».

Таким чином, серед безлічі святих людей і пророків («Ми відправили до кожного народу посланника» (16:38)), здатних приймати божественні одкровення, із трьох десятків пророків, що згадувалися в Корані, і шести найважливіших для монотеїзму, найголовнішим і останнім є Пророк Мухаммад. Звеличуючи важливість його пророчої місії, Аллах посилав йому свого вісника ангела Джібраїла 24 тис. разів, у той час як Адаму – 12, Аврааму – 42, Мойсею – 400, Ісусу – 10.

Однак, якщо спробувати реставрувати викладену в Корані логіку віри в пророків, вимальовується цікава картина: Мухаммад закликав повернутися до прадідівської віри, що існувала на землі задовго до людей. Щоб ці заклики були дієвішими, він лякав карою небесною і Судом Аллаха, а не звертався до серця кожної людини, тобто мислив у категоріях родоплемінного суспільства.

4. Віра в загробну віддяку. Її необхідність розуміється так: досконалий Бог створює досконалий світ, і людина, яка проводить у цьому світі такий нетривалий час, не повинна випадати з загального плану Творіння, а тому приречена на вічне життя.

Ця віра ґрунтується на трьох догматах:

- про безсмертя людської душі;
- про існування пекла і раю;
- про неминучість останнього – Судного дня світу, коли всі одержать віддяку за свої вчинки.

Характерною рисою мусульманського вчення про загробну віддяку є уявлення про матеріальний характер воскресіння і загроб-

ного життя. Про це виразно свідчить такий мусульманський переказ. Один чоловік накопичив величезну кількість гріхів й перед смертю наказав своїх синам спалити його тіло, стерти попіл у порошок і викинути в море. Однак Аллах воскресив його і ...пробачив, адже грішник все ж таки визнав над собою його суд¹.

Пекло, як уявляють його собі мусульманські богослови, знаходиться під сімома землями. Воно теж складається із семи ярусів; тягар покарання зростає в міру поглиблення відповідного ярусу. Найлегша з мук мусульманського пекла полягає в тому, що грішник мусить ходити у вогненних сандаліях. За більш серйозні гріхи його сковують ланцюгами, обряджають в одяг зі смоли і дошкуляють жарою так, що мозок у голові кипить, наче вода на вогні. У Корані говориться: «Кожний раз, як приготується їхня шкіра, Ми замінимо їм іншою шкірою, щоб вони зазнали покарання» (4:56–59). Для гамування нестерпної спраги пропонується окріп (37:65; 38:57, 56:54) і гнійна вода. Грішник «п'є її, але щойно проковтне, як приходить до нього смерть із усіх місць, але він не мертвий, а за ним — суворе покарання» (14:20). При цьому між шкірою і м'ясом зі швидкістю дикого осла бігають хробаки, яких не торкається пекельний вогонь, і увесь час кусають грішника. Є в пеклі й вогненна гора Сауд, на яку грішникам треба піднятися для того, щоб бути звідти скинутими вниз. Сам підйом може тривати без малого 70 років.

В останньому колі знаходиться дерево закум — «плоди його наче голови дияволів» (37:60–64), призначені в їжу мученикам пекла.

Головне в характеристиці **мусульманського раю** — затишний тінистий сад з численними джерелами води, такий милий серцю людини, все життя якої пройшло в пекучій безводній пустелі. Праведники в розкішному одязі з численними прикрасами лежать на ложах, часто разом зі своїми дружинами або просто з пишногрудими чорноокими істотами жіночої статі, наданими в їхнє розпорядження. Далі Коран продовжує: «Обходять їх хлопчики вічно юні з чашами, посудом і кубками з текучого джерела — від нього не страждають головним болем і ослабленням — і плодами з тих, що вони виберуть, і м'ясом птахів з тих, що вони побажають. А чорноокі, великоокі, подібні до перлів бережених, — на подяку за те, що вони робили. Не почують вони там марнослів'я і докорів у гріху» (56:17–24). Треба сказати, що в описах райських насолод мусульманські богослови вбачають лише іносказання, зовсім не схожі за змістом на ті земні поняття, назви яких вони одержали (у противному разі поведінка райських праведників занад-

¹ Хадиси Пророка.— 3-е изд.— М., 2001.— С. 79.

то вже відверто нагадувала б поведінку облудних грішників). Але простих мусульман це питання нітрохи не турбує.

Страшний суд мислиться мусульманам так: 40 днів з неба на землю буде литися жива вода, що залле землю на 12 ліктів вище найвищих гір. Потім зазвучить труба архангела Ісрафіла, з неї по всій землі розлетяться душі померлих, котрі знайдуть свої могили і вселяться у свої тіла. Потім по відповідній трубній команді мусульмани, хто на верблюдах, ішаках або конях, хто на возах — залежно від того, які жертвопринесення робилися ними при житті, відправляться до місця Останнього суду. Суд буде відбуватися на рівнині, біля Єрусалима, що розростеться заради такого випадку до воістину космічних масштабів. Ті, хто зібрався, тіснячи один одного на тисячах ярусів, тисячу років будуть очікувати Бога, який спуститься до них з небес у супроводі сонму незліченних ангелів. Так що часу заново переосмислити своє життя і спробувати передбачити своє покарання буде більш ніж досить. Пророк Мухаммад особисто підведе до Аллаха своїх найближчих сподвижників. Іншим же підсудним будуть вручені книги із записами їх добрих і злих вчинків. Потім відбудеться процедура зважування на «терезах справедливості». Під кінець кожному буде оголошено його вирок, відповідно до якого з кожної тисячі людей тільки один буде призначений для раю. Праотець Адам остаточно відокремить праведників від грішників і відправить їх в пекло або в рай, розташовані по обидва боки престолу Аллаха. Характерною рисою мусульманського варіанта Страшного суду є те, що підсудними будуть не тільки люди, а й джини, а також тварини і птахи.

Треба сказати, що поняття добра і зла, відповідно до яких буде визначатися загробна доля кожної конкретної людини, в ісламі відрізняються від трактувань в інших релігіях. Іслам вважає гріхом не природні бажання людини, а лише їхнє надмірне задоволення.

Далі, якщо в християнстві гріх з часів Адама й Єви передається в спадщину всім представникам роду людського і людина повинна усім своїм життям спокутувати цей гріх, то відповідно до Корану, Аллах пробачив Адама і повів його «прямим шляхом» (20:120). Щодо мусульман, то вони стільки разів на день повторюють фразу про «Аллаха всемілостивого, всемілосердного!», що зрештою остаточно переконуються в тому, «що було тобі доброго, те — від Аллаха, а що поганого, те — від самого себе» (4:81). Це переконання підтримується авторитетною думкою значної частини богословів, котрі стверджують, що навіть пекельні страждання будуть вічними тільки для немусульман.

Мусульмани впевнені, що віра в загробне життя робить людину непохитною і стійкою у виконанні її обов'язків, тому що вона знає — жодний її вчинок не минеться дарма, і Господь чудово обізнаний з усіма людськими справами.

5. Віра в божественне приречення. Ця віра впливає з віри у винятковість і всемогутність Аллаха, завдяки якому всі людські справи ще до створення світу були занесені в особливі скрижалі (36:11), і є зворотною стороною віри в загробну віддяку. Цьому приреченню присвячено багато коранічних аятів, але особливо виразно викладено воно в 51 аяті сури 9 «Покаяння»: «Скажи: «Не спостигне нас ніколи нічого, крім того, що заповідав нам Аллах». Звичайно, і в буддизмі, і в християнстві (особливо протестантизмі) елементи такої віри присутні. Однак в ісламі вона виражена настільки яскраво, що впадає в око представникам інших релігій, тому вважається специфічною особливістю ісламу. На практиці вона знаходить вираження в звичаї *fatīḥa* — молитовного звертання до Аллаха на самому початку будь-якої справи, а також в улюбленому всіма мусульманами вислові «Іншаллах!» («Така воля Аллаха!»), яким з незламним спокоєм мусульманин зустрічає кожен — велику або малу, добру або погану — подію у своєму житті. Європейці вважають, що у вченні про приречення виявляється *фаталізм* — віра в долю, яку не можна змінити. Однак цей фаталізм, навіть у граничних своїх проявах релігійного екстремізму, не применшує для мусульман активності їхньої життєвої позиції, — адже така воля Аллаха, що створив людину. Наприклад, хвора людина може звернутися до лікаря і видужати. Вона може зайнятися самолікуванням і звести себе в могилу. Зрештою, вона може звернутися до некомпетентного лікаря, у результаті чого її хвороба набуде хронічної форми. Однак у всіх трьох випадках дія волі Аллаха виявиться рівнозначною, тому що й мікроби, й ліки, й хвороби, і лікарів створив Аллах¹.

8.4. «СТОВПИ» КУЛЬТОВОЇ ПРАКТИКИ ІСЛАМУ. ШАРІАТ

Розберемо тепер докладніше п'ять «стовпів» культової практики ісламу. Лише один з них стосується догматики, а інші чотири

¹ Сайїд Муджтаба Мусави Лари. Основные положения ислама. Лекции по мусульманской догматике.— Баку, 1999.— С. 76.

пов'язані з ритуальною стороною ісламу, що зайвий раз підкреслює її пріоритетність для мусульман.

1. Проголошення першого і найважливішого положення символу віри, тобто короткого викладу основних догматів релігії, — *аш-шахади*, що говорить: «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад — Посланник Аллаха». Сутність шахади полягає в «визнанні Бога вустами і підтвердженні серцем» («Кабус-наме»).

Шахада виникла на ранніх етапах мусульманської історії як молитовний і розпізнавальний вигук, яким перші мусульмани відрізнялися від інших людей. В епоху арабських завоювань шахада служила мусульманам бойовим кличем у битві.

У цьому висловлюванні чітко і недвозначно визначена основна ідея монотеїзму, доведена до повного логічного завершення. Тому триразове проголошення шахади перед духовною особою складає ритуал прийняття ісламу. Крім того, шахада входить у безліч молитов і *азан* — заклик до неї, що лунає п'ять разів на день вигуком.

2. Ритуальна молитва (араб. ас-саят, перс. *намаз*) — обов'язкова п'ятикратна молитва: на зорі, опівдні, вдень, на заході, перед сном, що читається в індивідуальному порядку, рідше колективно.

Щоб правовірні за повсякденною роботою і турботами не забували про час молитви, у містах і селах споруджуються високі *мінаретти*, з яких служителі-муедзини сповіщають про час молитви приблизно такими словами: «Аллах великий! Свідчу, що немає Бога, крім Аллаха. Свідчу, що Мухаммад — Посланник Аллаха! Підводьтеся на молитву, йдіть до спасіння. Молитва корисніша за сон!».

Молитву слід виконувати, дотримуючись певних правил:

- перед молитвою попередньо зробити омовіння (обличчя, рук) водою чи піском (5:9);
- молитву треба робити в пристойному одязі, на килимку, знявши взуття, але залишивши голову покритою;
- молитися треба, звернувшись у напрямку Мекки.

Релігійний сенс молитовного омовіння зі слів Пророка розкривається в одному з хадисів Суні: «Коли раб, що сповідує іслам, здійснює омовіння й омиває своє обличчя, з обличчя його разом з водою сходить усе те гріховне, на що він дивився своїми очима; коли омиває він руки, разом з водою з рук його йде все те гріховне, що він зробив ними, а коли омиває він ноги свої, разом з водою з ніг його йде все те гріховне, до чого він прямував, так триватиме доти, поки не виходить він очищеним від гріхів»¹. У зв'язку з цим Пророку Му-

¹ Сунна пророка Мухаммада // Наука и религия.— 1998.— № 5.— С.44.

хаммаду один з хадисів приписує відомий вислів: «Чистота – половина віри!».

На ділі мова йде про додання священного характеру звичайній, проте надзвичайно важливій для людини гігієнічній процедурі. Її використання як релігійного обряду відоме в релігійній історії людства здавна, хоча, імовірно за все, араби запозичили її у своїх семітських родичів – євреїв (Вих. 40:30–32). І зробили це з тим більшою легкістю, що географічні умови їхнього життя самі собою налаштовують на шанобливе ставлення до води як, без перебільшення, дже-рела життя.

Молитовний килимок символізує індивідуальний духовний простір, настільки необхідний віруючим для правильної концентрації, що за нього зійде не тільки вистелена килимами підлога мечеті, а й шматок обгорткового паперу, що продається спритними хлопчиськами у великих містах.

Напрямок же на Мекку (*кибла*) найчастіше визначається спеціальною нішею в мечеті або компасом (їх там спеціально тримають у великих кількостях). У 1985 р. під час туристичного польоту на американському «Шаттлі» одному з арабських принців довелося одержати спеціальний дозвіл на молитву без звертання до Мекки.

Власне молитва являє собою кілька повторюваних циклів – *ракатів* (араб. ставати на коліна) – певної послідовності благочестивих поз і рухів з одночасним проголошенням відповідних священних формул. Залежно від часу дня молитва включає 2–4 ракати. Один ракат забирає не менш 5 хв. Загальний час денної молитви перевищує 20 хвилин. Приблизна послідовність одного молитовного ракату така:

- Мусульманин стоїть, повернувши долоні вперед на рівні обличчя. Потім він проголошує: «Аллах акбар!» («Великий Аллах!»).
- Притиснувши руки до грудей, мусульманин промовляє першу суру Корана, читає ще одну суру – або за своїм вибором, або на вибір імама мечеті.
- Він кланяється, поклавши руки на коліна, піднімається, простирається ниць, випрямившись, сідає на п'яти; повторює земний поклін, торкаючись чолом землі, і встає. Кожний з цих рухів супроводжується проголошенням ритуальних фраз.

Суворо дотримуються молитовного регламенту в сільській місцевості, а також у тих країнах, де іслам і юридично, і фактично є державною релігією. У великих містах і країнах, що зазнали сильного західного впливу, більшість віруючих обмежується дворазовою молитвою – вранці і ввечері.

В інших випадках, наприклад, при виконанні важкої фізичної роботи, досить повторювати про себе молитовну формулу: «Аллах акбар!» і перебирати 99 намистин чоток, що символізують 99 імен Бога.

Важливою особливістю ритуальної молитви є те, що в ній правовірні нічого не просять в Аллаха, однак вступають з ним у тісний духовний зв'язок. Мета намазу полягає в іншому: «щоб не дати мусульманину забути, що він належить не собі і навіть не своїм близьким, а Богові, що він — Його раб, покірний Його наказу. Поминання і прославлення Його протягом короткого проміжку часу в розпал його (мусульманина) щоденної діяльності зберігає це усвідомлення ясним і не перекрученим».

Тому не слід плутати намаз як ритуальну молитву з іншими видами молитовного спілкування з Богом. Таке спілкування здійснюється індивідуально кожним мусульманином за різних обставин (за померлих, вступ до шлюбу), у визначальні для нього моменти життя.

3. **Піст** (араб. ас-саум, перс. *ураза*), що розуміється як утримання від їжі, пиття, статевої близькості. На відміну від буддизму, де постом є все чернече життя, а для мирян немає універсальних вимог щодо цього культового елемента, а також від християнства, де пости зведені до стрункої системи і з невеликими перервами охоплюють велику частину року, піст у мусульман один. Триває мусульманський піст цілий місяць, дев'ятий за місячним календарем (30 діб) — *рамадан* (перс., тюрк. *рамазан*). Піст у священний місяць рамадан став обов'язковим вже в перші десятиліття існування ісламу. Від посту можуть звільнитися тільки мандрівники, старі, хворі та вагітні жінки, та й то з наступним зобов'язанням відшкодувати дні посту іншим часом, а також діти до 12 років.

Правила і тривалість посту чітко визначені в Корані (2:179–183):

- Протягом усього посту від сходу до заходу сонця мусульмани не мають права ні пити, ні приймати їжу, ні палити, ні робити внутрішньовенні вливання, ні розважатися. Піст буде порушений, якщо злизнути краплю дощу, що з волі Аллаха упала тобі на губу заради перевірки щирості і міцності твоєї віри. Єдине, що дозволяється робити в цей час, — ковтати слину і жувати жуйку.

- Після заходу і перед сходом сонця мусульмани можуть їсти і пити. Їм треба продовжувати дотримуватися помірності в їжі й питті, але в реальному житті часто відбувається навпаки.

- У дні посту рекомендується також моральна помірність: у цей місяць не ведуться бойові дії, не слід сваритися, брехати й обмовляти іншого правовірного, бажано уникати статевих стосунків.

• У дні посту до п'яти щоденних молитов додається шоста, з 20-кратним ракатом. Крім того, щодня до настання світанку мусульманин має вимовляти особливу формулу, в якій заявляє про свою готовність постити і просить Аллаха благословити його в цій богоугодній справі. Після завершення пісного дня віруючий зобов'язаний висловити Аллаху подяку.

Особливою урочистістю відрізняється ніч з 26-го на 27-й день місяця рамадан, коли, за переказом, за допомогою Джібраїла Мухаммаду спустився з неба Коран. Тому, власне, піст і припадає на цей місяць.

Правовірному обіцяється, що «старання його буде побачене, потім воно буде нагороджене нагородою цілковитою» (53:41–42). Духовний сенс посту, на думку ісламських богословів, полягає в наближенні до ангелів, які взагалі не їдять і не п'ють. Іноді проводиться також паралель з десятиною, що символічним образом сплачують Господу правовірні, оскільки тривалість посту приблизно відповідає 1/10 тривалості місячного року.

Іслам наголошує також і на фізіологічних перевагах посту — таких, як виведення з організму токсинів, а також на тому, що піст дисциплінує мусульманина, привчає пристосовуватися до надзвичайних життєвих обставин і не сприймати як належне всі милості всемогутнього Аллаха, до яких він звик. Він захоплюється мудрістю Аллаха, адже піст призначається за місячним календарем і може припадати на будь-який період сонячного року, внаслідок чого час посту справедливо розподіляється між народами, що живуть у різних кліматичних умовах.

Насправді, на думку дослідників, у доісламські часи рамадан був найспекотнішим місяцем року, коли люди змушені були переходити до нічного способу життя й обмежувати себе в тих невеликих запасах їжі й води, що ще лишалися.

4. **Милостиня** (араб. *зак 'ят*, очищення) — обов'язковий щорічний податок, розмір якого сягає у середньому 2,5 % від прибутку або майна (22:78; 24:55; 58:14). Кожний мусульманин, який володіє певною власністю (наприклад, не менше п'яти верблюдів або тридцяти кіз чи овець) або має певний прибуток, сплачує його на користь бідних побратимів по вірі.

Коран не тільки визначає милостиню як один зі «стовпів ісламу», а й недвозначно вказує на її призначення: «Милостині — тільки для бідних, жебраків, що працюють над цим, тим, у кого серця притягнуті, на викуп рабів, боржникам, на шляху Аллаха мандруючим» (9:60).

- 1) Бідний – той, хто має менше майна, ніж цього вимагає ценз для сплати зак'ята.
- 2) Жебрак – той, хто нічого не має. Убогому заборонено жебрати, поки він має хліб насущний і одяг, щоб прикрити своє тіло.
- 3) Працюючий над цим – той, кого призначив імам для збору милостині.
- 4) На викуп рабів: це раби, які домовилися зі своїм хазяїном про сплату йому грошей за відпущення на волю.
- 5) Боржник – той, хто має борги, і не має досить майна або доходу для їхньої сплати.
- 6) На шляху Аллаха – це бідняки, які позбавлені зв'язків з родичами, але заслуговують на спеціальне заохочення.
- 7) Мандрівник – чужоземець, який відрізаний від своїх фінансів і не має засобів оплатити дорогу додому.
- 8) У кого серця притягнуті: різновид невірних, котрим дається із зак'ята для навернення їх в іслам.

Милостиня перераховується щороку і збирається раз на рік спеціальними збирачами, що одержують платню «від зібраного». Дозволяється вносити зак'ят у добродесні фонди або організації – медичні, освітні тощо. Зібрані суми перебувають в розпорядженні того округу, в якому вони зібрані, і витрачаються протягом року.

В ісламі існує і різновид додаткової милостині – *садака*, що подається або у вигляді одиничного акту добродесності, або у вигляді спокутної дії, наприклад, штрафу, що йде на благодійні цілі. Форми садаки можуть бути найрізноманітнішими: милостиня окремим особам, на зразок жебраків-дервішів, одяг, їжа, гроші; внески на богоугодні справи: будівництво мечетей, шкіл, лікарень; надання послуг і житла; прощення боргів і зобов'язань тощо.

Релігійне значення милостині пояснюється в ісламі так. Усе, що на небесах і на землі, належить Аллаху. Навіть ми не належимо самим собі. І, звичайно, наше багатство ми отримуємо від Всевишнього для користування ним протягом життя. Тому треба розуміти, що й частина коштів, що її повинні віддавати як зак'ят або садаку, не призначена для нас – милостиня сплачується з майна або капіталу, що перевищує мінімум, необхідний для задоволення найважливіших життєвих потреб людини. Люди, які віддають частину коштів на добродесні цілі, заслуговують нагороди від Аллаха: «Ті, хто витрачає своє майно на шляху Аллаха, подібні до зерна, що виростило сім колосків, у кожному колосі – сто зерен. І Аллах подвоює, кому побажає» (2:263). Навпаки, ті, хто одержав блага від Аллаха, однак не сплатив з них

податку на бідних, будуть покарані. В одному з хадисів Мухаммад так пояснив відповідний вірш Корана (3:176). Багатство людини, яке вона одержала від Аллаха і з якого не сплатила милостині, буде перетворене в Судний день на дракона, лисого від надлишку отрути, з чорними плямами над очима. Потім цей дракон стане намистом для людини, він стисне щелепи навколо її шиї, повторюючи: «Я твоє багатство, я твоє багатство».

Насправді звичай милостині є видозміною родинних стосунків, що домінували в арабів на момент поширення серед них ісламу і вимагали постійної моральної і матеріальної підтримки свого родича у важкі для нього періоди життя. Тільки замість одноплемінників тут фігурують одновірці.

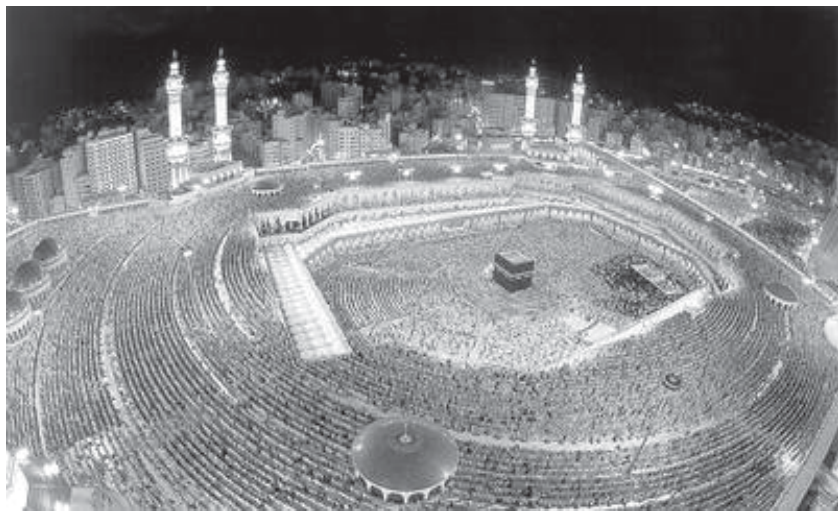
Слід також відзначити, що на противагу Євангелію, що закликає збирати скарби в душі, Коран не заохочує роздачу усього бідним, навпаки, марнотратство засуджується Кораном як диявольська зваба, навіть коли воно стосується добродійних справ (17:28–29). А мусульманське релігійне законодавство обмежує заповіт коштів на садаку 1/3 спадщини. У такий спосіб, в ісламському суспільстві підтримується певна соціальна стабільність, при цьому зберігається приватна власність і не передбачається ніякої «зрівнялівки».

5. Паломництво (араб. *ал-хадж*) – відвідини «святих місць», у першу чергу Мекки, де треба кілька разів обійти навколо старовинної святині – Кааби (3:91). Вважається, що його має здійснити кожен повнолітній мусульманин за наявності фізичних і матеріальних можливостей. Тому, хто не може з тих чи інших причин здійснити хадж самостійно, дозволяється відправити замість себе «заступника».

За переказом, початок паломництву поклав ще Пророк Мухаммад, який здійснив його в роки війни з Меккою. Після того як місто потрапило в його руки, а храм був очищений від язичницьких божків, у 632 р., останньому в його бурхливому житті, Мухаммад офіційно очолив цю церемонію.

Власне те, що завжди розуміють європейці під паломництвом, в ісламі вважається *умра* – мале паломництво, яке проходить за скороченою програмою й у довільно обраний час. Під час умри здійснюється *таваф* – обхід навколо Кааби, розташованої в дворі величезного храмового комплексу – Священної Мечеті (араб. аль-Масжид аль-Харам). *Кааба* (араб. аль-Кааба) – це споруда висотою 15 м з основою 12 • 10 м із сірого каменю на невисокому (0,25 м) мармуровому фундаменті, покрита чорною або білою парчевою тканиною. Задовго до появи Пророка Мухаммада вона відіграла роль племінного святи-

лища. У східному куті Кааби на висоті приблизно 1,5 м у спеціальній ніші вміщений знаменитий Чорний Камінь, імовірно, метеоритного або вулканічного походження. Нині Чорний Камінь складається з кількох шматків, з'єднаних срібним дротом. Розповідають, що колись він був яхонтом, посланим на землю Аллахом, але почорнів від людських гріхів. У середині Кааби (двері розташовані на висоті 2 м) при миготінні масляних ламп можна роздивитися три дерев'яних стовпи, що підтримують покрівлю, і сувій Корану, що немов висить у повітрі, – настільки важко побачити його підставку.

Таваф – ритуальний обхід довкола Кааби

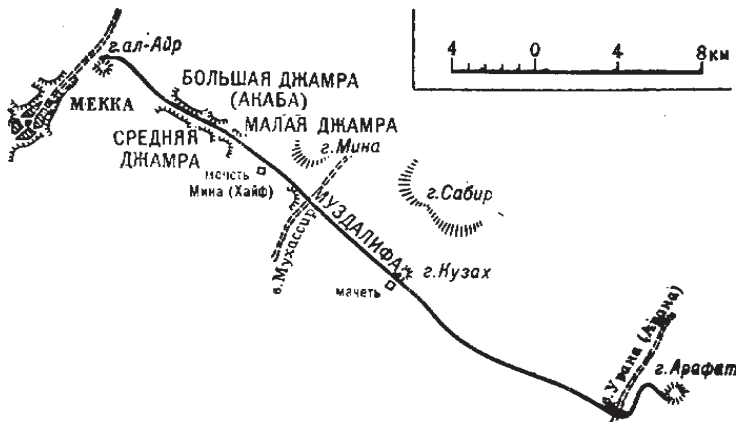
Насамперед, прочанин повинен потрапити в людську круговерть у дворі мечеті. Якщо йому не пощастить доторкнутися до Каме́ня, треба поцілувати свою долоню і виставити її убік цієї святині. Після цього починається семиразовий обхід головного ісламського святилища. От як описує свої враження від цієї круговерті один з російських журналістів: «Людина, яка ввійшла до неї, стає іншою, це відчув кожен, хто побував у ній. Тут твердження, що «всі люди – брати», миттєво втрачає свою банальність і пронизує тебе своєю глибокою істинністю. Мусульмани всього світу зливаються тут в очисну спіраль, що підіймає їх до райської благодаті...»¹.

¹ Казиев Ш. Мой хадж // Наука и религия.– 1998.– С. 15.

Цей духовний сенс обряду обходження Кааби насправді приховує його давню язичницьку форму – саме так, здійснивши ритуальне жертвопринесення, вшановували своїх ідолів араби до проповіді Мухаммада.

Потім прочани п'ють воду зі священного джерела Замзам, воду з нього беруть із собою в спеціальній посудині, завдяки чому в літаках або на теплоходах прочан легко відрізнити від туристів.

Після тавафа мусульмани – учасники «малого паломництва» повинні здолати кількасот метрів між пагорбами Сафа і Марва неподалік від Священної Мечеті. Переказ пов'язує ці ритуальні дії зі стражданнями Хаджар і її сина Ісмаїла, коли в пошуках води вона сім разів пробігла між пагорбами. *Хаджар* (бібл. Агар) була рабинєю Ібрагіма, яку його занадто стара для дітонародження дружина Сарра запропонувала йому в наложниці. Коли Хаджар народила сина *Ісмаїла* (бібл. Ізмаїл) між двома жінками почалися чвари. На вимогу Сарри Ібрагім, який на додачу одержав відповідне одкровення, відвіз матір з немовлям у пустельну Мекканську долину, де не росло жодного дерева, жодної травинки, не було жодного джерела води, і залишив напризволяще. Пошуки води Хаджар виявилися марними. Повернувшись до сина, вона побачила, що той, плачучи, ударив голою ніжкою по сухій землі. І раптом з-під його ніжки забило джерело. З часом на цьому місці виник священний колодязь Замзам. А кочівники-бедуїни, що оселилися біля джерела, заснували Мекку.

Карта місць паломництва

Хадж, у повному розумінні цього слова, триваліший і складніший за описаний ритуал. Здійснюється він з 7 по 13 число спеціально відведеного для цього місяця за арабським календарем (*зу-ль-хиджжа*) і включає кілька обрядів.

Починається хадж з обряду *іхрама* — приведення себе в стан ритуальної чистоти. Символом чистоти є одяг прочанина, що складається з двох шматків білої тканини: один обертається навколо стегон, другий накидається на плечі. Прочани повинні поголитися або просто зрізати пасмо волосся. На час паломництва змінюється і покривало Кааби — з чорного на біле (старі покривала розрізають на шматки і продають прочанам). Після цього відбуваються обряди «малого паломництва»: обхід навколо Кааби, пиття води зі священного джерела, біг між двох пагорбів.

Сьомого числа в мечеті Кааби провадиться урочиста проповідь, того же вечора або наступного ранку прочани залишають Мекку.

Восьмого числа процесія прочан (хто пішки, автобусами, а хто власним автомобілем) вирушає до долин Міна і Муздالیфа біля гори Арафат (28 км від Мекки), безперервно повторюючи «Ляббейка!» — «Підкоряюся Тобі!».

З полудня до заходу сонця дев'ятого числа відбувається центральний обряд хаджа — *вукуф* (букв. стояння) поблизу Арафата: прочани слухають проповідь головного імама Священної Мечеті, який на білому коні підіймається на цю гору. Стояння біля гори має нагадувати людям про Страшний суд, коли вони нескінченно довго будуть чекати остаточної віддяки, маючи при собі тільки власні думки, слова і вчинки. Щойно сонце сідає, всі під звуки пострілів і музики рушають в долину Муздالیфа. Тут, поблизу яскраво освітленої мечеті, читаються вечірні й нічні молитви.

Наступного дня, десятого числа, після ранкової молитви прочани прямують у долину Міна, де кидають сім каменів, підібраних напередодні в Муздالیфі, в останній із трьох стовпів. Ці стовпи символізують диявола, а сам звичай нагадує давнє покарання за особливо тяжкі злочини, що й дотепер застосовується на практиці в деяких арабських країнах, і засвідчує рішучість учасників цієї церемонії прийняти сторону добра. Після цього прочани можуть повернутися в Мекку для здійснення останнього тавафа.

У цей же день починається найзначніше мусульманське свято — свято жертвопринесення, що триває чотири дні. Цим святом завершується паломництво. У наш час прочанин просто оплачує спеціальний купон, і від його імені на спеціальній фабриці на околиці Мекки

буде заколота вівця, чиє м'ясо відправлять у країни з голодуючим населенням як гуманітарну допомогу.

На зворотному шляху прочани, хоч це офіційно не входить до програми паломництва, намагаються відвідати Медину, де знаходяться могили Пророка й перших праведних халіфів, Єрусалим і місто Хеврон у Палестині, де нібито похований Ісмаїл.

Той, хто здійснив хадж, отримує почесний титул *хаджі* і право на носіння особливого головного убору — зеленої чалми. У день Страшного суду хаджі зможе заступитися перед Аллахом за 400 своїх рідних і близьких.

За останні 70 років Мекку і Медину відвідало понад 30 млн чоловік, з них більше 2 млн побувало там у 2005 р.

Ритуал регулярного паломництва в Мекку певним чином згуртовує мусульман, розкиданих по всьому світі і замінює централізовану релігійну організацію, подібну до організації Християнської Церкви.

До п'яти стовпів ісламу іноді додають шостий — «священну війну» — *джихад* (араб. зусилля, боротьба за віру). Звичай «священної війни» походить з епохи раннього ісламу, коли тривала безперервна війна, пов'язана з розширенням «світу ісламу». Надалі почали виділяти кілька різновидів джихаду:

- боротьба проти ворогів Аллаха, до яких зараховували всіх невірних;
- війна проти тих, хто зазіхає на недоторканність кордонів ісламської держави;
- воєнні дії проти монотеїстів-немусульман, що живуть на ісламській території, але відмовляються сплачувати спеціальні податки на невірних;
- боротьба з віровідступниками й тиранами (саме під останнім приводом у 80-і роки XX ст. йшла «священна війна» між Іраном та Іраком, у якій загинули приблизно 1 млн мусульман).

Були вироблені конкретні правила ведення війни, що забороняли надмірну жорстокість щодо цивільного населення, масові вбивства і руйнування.

Позаяк переважна більшість мусульман свято вірить, що доля кожного з них заздалегідь визначена, вони сміливо йдуть у бій, твердо знаючи: двом смертям не бувати, однієї — не минути. Крім того, родина загиблих у боротьбі за віру буде користуватися постійною матеріальною і моральною підтримкою інших членів мусульмансь-

«Купол скелі» в Єрусалимі (одна з найбільших ісламських святинь)

кої громади. Цим користуються як сучасні терористичні ісламістські угруповання, так і західні спецслужби. За повідомленнями ЗМІ, родина загиблого терориста-самогубця може одержати залежно від розголосу, що набув здійснений ним теракт, до кількох сотень тисяч доларів, а за вбивство лідерів екстремістських угруповань спецслужби не пошкоднують і мільйона.

Крім п'яти зазначених «стовпів», правовірні мусульмани повинні дотримуватися менш значних розпоряджень і заборон. До їх числа належать наступні:

1. Сувора заборона робити зображення Бога, а також взагалі зображувати живих істот. Хоча ця заборона викладена в Корані лише побічно (40:66 та ін.), мусульмани вважають такі зображення богохульством, спробою зрівнятися з Творцем, а спеціалісти-релігієзнавці пояснюють її необхідністю вести безкомпромісну боротьбу із залишками язичництва, що безпосередньо передувало ісламу.

2. Заборона вживати свинину, м'ясо паданини або пити кров (5:4; 6:146–147, ін.). Ці заборони дуже нагадують правила кошерної їжі, поширені серед євреїв, численні і впливові громади яких існували на Аравійському півострові і в його центрі Мецці в той час, коли Мухаммад почав проповідувати там іслам. І все-таки, якщо араби сприйняли ці правила від євреїв, то лише тому, що не розводили свиней, а паданину не їли з погляду здорового глузду — у жаркому кліматі це рівносильне самогубству. Щодо заборони вживання крові можна припустити, що вона, як і в євреїв, вважалася сповненою надприродними якостями, що підтримують життя, — адже сильна кровотеча завжди закінчується смертю живої істоти. Ставлення до крові як до нечистої рідини виявляється й в інших заборонах: якщо під час готування їжі до неї потрапила кров, то вся їжа вважається нечистою, якщо у власній слині з'явилася кров з ясен — краще сплюнути від гріха подалі.

3. Заборона вживати спиртні напої, отримані в результаті процесу бродіння (точніше кажучи, ця заборона стосується вина та пива, але ніяк не горілки, невідомої арабському суспільству часів Мухаммада, але винайденої саме арабами в VIII ст.).

4. Заборона грати в азартні ігри. Є відомості, що мекканці зловживали і тим, і іншим, що відволікало їх від сумлінного виконання релігійних обов'язків, коли запанував іслам: п'яний не здатний належним чином зробити намаз, а азартний гравець може про нього й зовсім забути. Коли ж умовляння Пророка своїх послідовників не подіяли, довелося накласти сувору заборону (5:92). Ця заборона до-

тепер зберігається у вигляді відповідних статей кримінального законодавства багатьох арабських країн.

5. Заборона стягувати відсотки і займатися лихварством (*ріба*) (2:276–277), через яку банкам в арабських країнах доводиться задовольнятися «комісійними». Причиною заборони *ріба*, з погляду ісламу, є несправедливість, що заподіюється боржникові кредитором, використанням ним потреби боржника в грошах. Джерела цієї заборони при бажанні можна побачити в обставинах життя самого Пророка, для підприємницької діяльності якого звичайні тоді лихварські 100–400% були дійсно руйнівними.

Найважливішими обрядами в ісламі слід вважати обрізання і жертвопринесення.

Обрізання – давня доісламська традиція, укорінена у багатьох народів у звичаях первісної ініціації, які знаменували перехід до дорослого життя і супроводжувалися низкою фізичних і моральних випробувань, покликаних засвідчити готовність юнака (або дівчини) до виконання нової соціальної ролі. Хоча обрізання є в ісламі обов'язковим, йому не надається такого надзвичайного ритуального значення, як в іудаїзмі, – принаймні, у Корані про нього не сказано ані слова. Проте для звичайних мусульман саме цей обряд разом з відмовою від вживання свинини й алкогольних напоїв є найбільш наочним і зрозумілим знаком приналежності до цієї релігії.

На відміну від іудаїзму, вік хлопчиків, над якими здійснюється обряд обрізання, точно не визначений. Він коливається від 7 до 15 років. Правда, у наші дні його частіше присвячують до початку навчання в школі. Обрізанню передують стриження волосся, перевірка знання основних молитов. Хлопчика вдягають у красивий костюм зі стрічкою через плече з написом «машаллах» («це те, що побажав Аллах»), саджають на коня, верблюда або в таксі і везуть до фахівця, іноді в супроводі цілого почту родичів, сусідів, знайомих. Після виконання обряду батьки і запрошені дарують винуватцеві цього сімейного свята подарунки, тим більше що найчастіше після операції хлопчик кілька днів змушений провести в ліжку.

Обряд жертвопринесення є невід'ємною частиною ісламських свят, крім того, він може виконуватися при святкуванні урочистих подій у житті кожного мусульманина. Ритуал цього обряду чітко регламентований і спрямований на запобігання зайвої жорстокості і кровопролиття при його виконанні. Тварина перед закланням повинна бути звернена головою до Мекки, а наближаючи ніж до її горла, треба обов'язково промовити традиційну священну формулу: «В ім'я Ал-

лаха все милостивого, все милосердного!» Далі потрібно, щоб при закланні тварини були цілком розрізані чотири великих вени на шії. Доки тварина рухає кінцівками, необхідно тримати тушу у висячому положенні, щоб краще стікала кров. Птаха обезголовлюють, після чого відпускають, щоб він бив крилами до повного знекровлення. В західноєвропейських країнах обряд жертвопринесення за ісламськими звичаями заборонений — як такий, що суперечить правилам гуманного поводження з тваринами.

Невід’ємною частиною релігійно-культової системи ісламу є шаріат. **Шаріат** (араб. аш-шаріа, букв. прямий, правильний шлях, розпорядження, законоположення) — *зведення норм моралі, права, культових розпоряджень, що регламентують усе суспільне й особисте життя мусульман*. Значення шаріату для послідовників ісламу легко собі уявити, якщо згадати про нерозривний зв’язок між власне релігійною і суспільно-політичною сферами людського життя, про яку вже згадувалося як про найважливішу особливість ісламу. З цього погляду шаріат можна назвати релігійним Законом, у тому розумінні, в якому вже говорилося про релігійний Закон євреїв, записаний в П’ятикнижжі Мойсея. Цим, певною мірою, пояснюється висока ефективність і стабільність дії шаріатських норм протягом усієї історії ісламу.

Умовно кажучи, норми шаріату поділяються на ті, що стосуються обрядово-культової діяльності, і ті, що стосуються питань державного, цивільного і кримінального права. Хоч би як там було, завжди підкреслюється релігійний характер шаріату в цілому, його «божественна природа». Тому покарання, навіть якщо вони виходять від державних правоохоронних органів, завжди сприймаються мусульманами і трактуються юристами та богословами як боже покарання, оскільки головним призначенням держави є виконання волі Аллаха на землі.

Більшість розпоряджень шаріату мають загальний характер і визначають основні принципи ісламського законодавства. Разом з тим, у ньому можна зустріти і конкретні юридичні норми, особливо щодо ритуальної практики.

Головним джерелом шаріату є, безумовно, Коран. Саме він визначив дух шаріатського законодавства, заклав основи найважливіших шаріатських настанов, незважаючи на те, що власне правові норми в ісламському Священному Писанні найчастіше обкреслені у формі етичних вимог, а не юридичних норм. За деякими підрахунками, безпосередні вказівки з релігійних, цивільних і карних питань можна

зустріти не менш як у 500 айатах, тобто приблизно в кожному десятому рядку Корана (недарма в самому Корані сказано, що він присланий арабам як судовий кодекс (13:37)). Однак конкретних правових норм у Корані важко знайти більше ніж півтора десятка. Пояснюється це тим, що конкретні життєві ситуації не можуть бути передбачені вичерпним чином навіть у Священній книзі.

Тому при Мухаммаді продовжувало діяти традиційне для первісних і ранньокласових суспільств звичаєве право, а всі суперечливі питання Пророк вирішував своїм всемогутнім словом, спираючись на свій життєвий досвід і здоровий глузд. Після смерті Пророка члени мусульманської громади керувалися переказами і висловлюваннями, приписуваними Мухаммаду, або зверталися по допомогу до його найближчих соратників, чії індивідуальні або колективні рішення мали юридичну чинність. Пізніше щонайменше дві-три тисячі з цих юридичних прецедентів були зафіксовані в Суні, що у такий спосіб стала другим за значенням джерелом шариату.

Незважаючи на це, приблизно до кінця X ст. мусульманські судді користувалися значною свободою у виборі рішення з питань, не урегульованих першими двома джерелами шариату.

Якщо судові рішення не суперечило здоровому глузду, нормам традиційного права і звичаям, поширеним серед мусульман, отримувало загальну підтримку, то воно в свою чергу ставало зразком для наступних розглядів. Мусульманські богослови вбачали в загальному визнанні божественну санкцію на його подальше застосування в правовій практиці. Так виникло третє джерело шариату і мусульманського законодавства в цілому — «*спільна думка*» (араб. аль-іджма). Насправді потреба в цьому принципі пояснювалася тим, що розростання мусульманського світу відбувалося більш швидкими темпами, ніж кодифікація права.

Норми шариату встановлюють:

1) *дії обов'язкові*, здійснення яких винагороджується, а нездійснення тягне покарання (так, за 4-кратне порушення посту загрожує страта);

2) *дії бажані*, за здійснення яких чекає винагорода, але нездійснення яких не викликає ніяких правових санкцій;

3) *дії добровільні*, за які не передбачені ані винагорода, ані покарання;

4) *дії небажані*, що заслуговують морального осуду, але не спеціального покарання;

5) *дії заборонені*, за здійснення яких очікує суворе покарання.

На основі норм шаріату правосуддя з цивільних і кримінальних справ здійснюють спеціальні судді – *каді* (араб. той, хто призначає; той, хто присуджує). У шаріатському суді каді виступає одночасно й у ролі обвинувача, а також стежить за приведенням у виконання призначеного ним покарання. Вирок каді не може бути оскаржений у вищих апеляційних інстанціях (часто їх узагалі не існує), але сам каді, його спадкоємець або колега вправі скасувати вирок. Крім суддівських обов'язків, каді за давньою традицією виконує й обов'язки чиновника: спостерігає за станом громадських споруд і шляхів сполучення, відповідає за збирання і розподіл громадських коштів, у тому числі добровільної й обов'язкової милостині тощо.

Норми шаріату і сьогодні діють у багатьох арабських країнах, хоча і несуть на собі помітний відбиток низького рівня розвитку арабського суспільства в часи формування ісламу. Тому, наприклад, за невелику крадіжку невдаха-зłodія чекає відрубання кисті руки (5:42), а за перелюб загрожує 100 ударів ціпком (24:2) чоловіку і жінці або навіть публічне побиття камінням до смерті. За багато видів злочинів шаріат передбачає страту, способи якої залишилися незмінними з часів середньовіччя – відрубання голови, четвертування, утоплення, поховання живцем, а позбавлення волі застосовується порівняно рідко – можливо, тут позначилися кочові традиції. Крім того, діє принцип грошового відшкодування за убивство або заподіяння тілесних ушкоджень.

Шаріат розглядає **шлюб** як обов'язок людини перед Богом, а численних дітей – як знак Божого благовоління. В ісламі офіційно узаконене багатожонство, здавна відоме багатьом семітським народам (4:3), дозволяється мати до чотирьох дружин за умови рівного їх забезпечення.

Коли мусульманин одружується, він має сплатити за наречену її батькам викуп, іноді досить значний (тюрк. *калим*).

Відповідно до Корану і Суні необхідно приховувати сімейне життя від сторонньої уваги. Найвідомішим практичним наслідком цих розпоряджень для європейця є носіння жінкою в громадських місцях покривала, що ховає фігуру й обличчя (араб. *паранджа*, тюрк. *чадра*) (24:31 і ін.). Перекази приписують честь установа цього звичаю Пророку Мухаммаду, який одного разу приревнував свою молоду і вродливу дружину Айшу. У нечисленних арабських містах і в тому соціальному середовищі, до якого належав Мухаммад, жінки за давньою традицією ховали обличчя, тоді як арабам-кочівникам цей звичай був невідомий; їхні жінки не знають покривал дотепер,

оскільки вони заважають займатися нелегкою повсякденною роботою.

Жінкам в ісламі виділяється особлива, заборонена для чоловіків половина будинку (араб. харам, звідси – гарем). Ніхто сторонній, крім вузького кола близьких родичів, євнухів і маленьких дітей (24:31), не може входити на жіночу половину будинку, бачити обличчя й прикраси жінок; залишати будинок без супроводу чоловіка шаріат жінці теж забороняє.

Відповідно до ісламу стосунки між чоловіками повинні будуватися на засадах гармонії і взаєморозуміння. Головним у будинку вважається чоловік, який утримує родину (4:38). Він має право покарати дружину – наприклад, відлучити її від свого ложа на термін до чотирьох місяців (2:226).

Процедура розлучення відповідно до шаріату дуже проста. Якщо чоловік говорить дружині «Таляк!» («Розлучаюся!»), вона вже може вважати себе розлученою. У цьому разі дружина, як правило, повертається в рідний дім, але зобов'язана повернутися до чоловіка, якщо він змінить своє рішення. Слово «Таляк!», повторене тричі, робить примирення чоловіка і жінки неможливим (2:228–232). Ісламські богослови вважають, що всупереч зовнішній простоті така процедура дає чоловіку і жінці досить часу для прийняття обміркованого, а не емоційного рішення. Розлученій дружині повертається та частина майна, що є її особистою власністю, і відповідно до статку чоловіка призначається справедливе утримання (2:242). Розлученій жінці дозволяється знову безперешкодно виходити заміж.

Як і в інших релігіях, у культовій системі ісламу значне місце приділяється релігійним святкам, найзначнішими з яких є наступні.

День жертвопринесення, відомий нам під тюркською назвою **Курбан-байрам**. Відзначається на згадку біблійного праотця Авраама (Ібрагіма), який збирався принести в жертву Богові свого сина. Тому кожен віруючий зобов'язаний разом з читанням молитви зарізати вівцю, барана, корову, верблюда або коня.

Свято жертвопринесення починається 10 числа місяця зу-ль-хіджжа (на 70-й день після посту) і закінчується водночас з завершенням паломництва. У цей день мусульмани на згадку про намір Ібрагіма пожертвувати Богу свого сина мусять принести на заклання тварину. Ті, хто тримає домашню худобу, спеціально відгодовують жертвну тварину до свята, дотримуючись відповідного розпорядження Корану (22:37). Інші роблять у мечеть грошові внески, що за розмірами дорівнюють вартості жертвовної тварини. Небагатим лю-

дям доводиться скидатися, щоб купити тварину: вівцю або барана приносять у жертву від однієї людини, інших жертвних тварин – по одному на сімох жертводавців. Жертвна тварина має бути не молодшою року й не мати недоліків. Приготовану до заклання тварину іноді відзначають фарбою, намистами і бубонцями. Відповідно до ісламського віровчення, ці тварини допоможуть людям досягти місця Страшного суду.

Святковим ранком мусульмани йдуть до мечеті в новому святковому одязі. Після колективної молитви вони розходяться по домівках, а потім збираються в когось для читання Корану, слухання настанов і повчань священнослужителя. Потім у мечеті або на відкритому молитовному майданчику за містом імам вимовляє проповідь. Після відвідування мечеті прийнято йти на кладовище молитися за померлих.

Після відвідування кладовищ і усипальниць праведників здійснюється сам обряд жертвопринесення. М'ясо забитої тварини треба поділити на три частини: одна – родині, друга – близьким, сусідам, залишок – бідним і голодним (22:29). Для цього влаштовується ритуальне частування, в якому бере участь широке коло знайомих, родичів і сусідів. Шкіри жертвних тварин здають у мечеть.

Про розмах цього свята можна судити за повідомленнями арабських ЗМІ, згідно з якими поголів'я овець у цей день зменшується на чверть.

Ураза-байрам – свято закінчення посту, свято розговіння, або малого жертвопринесення. Триває це свято три дні. У ці дні віруючі повинні дати звіт про те, як вони провели піст місяцю рамадан. Якщо вони порушили піст, то зобов'язані принести жертву або сплатити духівництву певне відшкодування.

Протягом Ураза-байрама роздають милостиню «завершення посту», роблять благодійні внески на громадські потреби. За повір'ям, поки раб Божий не подасть милостині, «піст рамадана висить між небом і землею».

Напередодні свята прийнято обмінюватися традиційними частуваннями з найближчими сусідами. Рекомендуються фініки і солодощі. Усі намагаються повернутися в коло родини і залишатися вдома, оскільки вважається, що саме в цей день повертаються в рідний будинок душі померлих предків.

Перед урочистою молитвою рекомендується старанно виконати всі очисні церемонії й надягнути святковий одяг. У проповідях на честь свята звучать заклики дотримуватися посту й у майбутньому.

Після обов'язкової спільної молитви мусульмани відправляються до могил. Дорослі чоловіки, зібравшись разом, відвідують ті родини, що недавно втратили когось зі своїх членів. У родинях померлих влаштовуються поминки з читанням молитов і символічним частуванням.

У той же час, у дні Ураза-байрама повсюдно працюють святкові ярмарки, організуються народні гуляння. Свято завершується вечірньою трапезою.

Мірадж – свято на згадку чудесної нічної подорожі Пророка Мухаммада з Мекки в Єрусалим і далі до Престолу Господнього (17:1). У ніч з 26 на 27 число місяця раджаб Мухаммад, що мирно спав поблизу Кааби, прокинувся від голосного заклику: «Прокинься, сплячий!» Розплющивши очі, він побачив свого давнього знайомого – архангела Джібраїла в розшитому золотом і перлами одязі. Поруч з ним знаходилася дивна тварина – білий кінь з людським обличчям і крилами, що випромінювали світло. На цьому прекрасному творінні Аллаха на ім'я аль-Бурак («Блискучий») свого часу їздив Ібрагим. Коли на нього сів Пророк Мухаммад, він миттєво перенісся в супроводі Джібраїла спершу на гору Синай, де колись Бог з'явився Пророку Мусі, а потім до Віфлеєма, де колись народився пророк Іса. Після зупинок у цих місцях для молитов аль-Бурак привіз Мухаммада на Храмову гору в Єрусалимі (1090 км від Мекки!), де тепер височить на згадку про Мірадж «Купол скелі».

Там до Пророка спустилися осяяні неземним світлом сходи, по яких Пророк миттєво піднявся до семи небес. На першому небі його вітав Адам, а на останньому чекав Аллах, чий лик був схований багатьма тисячами покривал. Тут засновник ісламу торгував в Аллаха щоденну п'ятикратну молитву (Господь жадав від мусульман молитися 50 разів у день!). Потім Мухаммаду були запропоновані дві посудини – одна з вином, а друга з молоком. Мухаммад випив молока. З'ясувалося, що Мухаммад діяв правильно, оскільки інакше його народ зійшов

Мухаммад на Бураку

би з правильного шляху. У бесіді з Аллахом Мухаммад вимовив 99 тис. слів, однак повернувшись додому, знайшов своє ліжко ще теплим.

Мавлюд — день народження Мухаммада. Як і будь-яке інше свято, воно супроводжується урочистим богослужінням, посиленими молитвами, святковими застіллями, загальним примиренням, роздачею щедрої милостині.

Звичай святкувати день народження Пророка закріпився через 300 років після завершення його пророчої місії. Точна дата народження Пророка невідома, але перекази, як і у випадку з Буддою, приурочують її до дня його смерті (8 червня 632 р.). У мусульманському календарі це 12 число місяця аль-авваль.

Традиційно дні народження в ісламському світі святкуються без зайвої зовнішньої пишноти, а іноді й зовсім не відзначаються. Дату, коли пішла з життя та або інша відома людина, прийнято відзначати більш урочисто. З нагоди Мавлюда в мечетях відбувається урочисте богослужіння з проповідями на честь Пророка, роздається милостиня. Святкова програма містить у собі декламацію рядків з Корана, в яких прославляється Пророк. У багатьох країнах мають місце святкові ходи із запаленими ліхтарями або смолоскипами.

П'ятниця (араб. йаум аль-джума) — день відпочинку, що має таке ж релігійне значення, як субота в іудеїв і неділя в християн. Адже саме в п'ятницю, за твердженням мусульманської традиції, народився Пророк Мухаммад, відбулося переселення з Мекки в Медину, очікується початок Страшного суду. У п'ятницю молитва особливо урочиста. У полуденній молитві два перших ракати замінюються проповіддю глави мусульманської громади — імама. Щоб підкреслити значимість моменту, імам сідає в тиші на 1–2 хв. Потім він починає говорити. За традицією, перша частина проповіді імама стосується духовних питань, друга — повсякденного життя віруючих.

Якщо, підбиваючи підсумок, спробувати порівняти мусульманську обрядовість і мораль із християнською, то можна погодитися з оцінкою акад. В. Бартольда: «Християнин, щоб виконати вимоги своєї віри, повинний забути себе заради Бога і ближнього; від мусульманина його закон тільки вимагає, щоб серед своїх справ він не забував ні Бога, ні ближнього»¹, ні, додамо, самого себе.

¹ Бартольд В. В. Работы по истории ислама и арабского халифата // Соч.— М., 1966.— Т. 6.— С. 218.

8.5. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ. ОСНОВНІ ТЕЧІЇ В ІСЛАМІ

Релігійна організація ісламу помітно менш централізована, ніж церковна організація в християнстві. Досить часто дослідники називають її «неінституціалізованою», тобто такою, де відсутні єдиний центр, виділення духівництва в окремий прошарок, єдині для усіх віруючих релігійні постанови на зразок рішень Вселенських соборів або папських енциклік у християнстві.

На ділі розходження між християнською і мусульманською релігійною організаціями є більш принциповим. Християнська віра будується на принципі особистого зв'язку між людиною і Богом, Церква ж виступає своєрідним посередником між ними. Для мусульман їхня релігійна громада є єдиним колективом, духовні зв'язки між членами якої не менш міцні, ніж колись кривно-родинні відносини.

Як і в буддизмі, основу релігійної організації мусульман складає громада віруючих — *умма*, не тільки духовним, а й політичним керівником якої є *імам*. Однак незалежно від географічної розбіжності між різними ісламськими громадами, їхні члени повинні вважати себе, за метафоричним порівнянням Пророка в одному з хадисів, єдиним цілим, частини якого зміцнюють один одного подібно пальцям зчеплених рук. Стосунки між ними повинні базуватися на основі братерства: якщо мусульманин зустріне мусульманина, повчав Пророк, він повинний вітати його; якщо мусульманин запросить іншого мусульманина до себе — треба обов'язково прийняти запрошення; якщо мусульманин просить в іншого мусульманина поради — слід дати йому добру пораду; якщо один мусульманин занедужає, інший зобов'язаний відвідати його; якщо один мусульманин умре, іншому належить супроводити його в останню путь¹. У межах ісламської громади допускається соціальна і майнова нерівність (2:254), однак досить помірною (4:134). На ранніх етапах свого розвитку іслам визнавав інститут рабства, але наполягав на гуманному ставленні до рабів, рекомендував по можливості відпускати їх на волю (90:13). Син мусульманина і рабині ставав вільним, на що не завжди погоджувалося законодавство інших країн.

¹ Сунна пророка Мухаммада // Наука и религия.— 1998.— № 8.— С. 37.

У Корані підкреслюється, що Бог створив людей парами (7:189, 30:20, 39:8 і ін.), чоловіку і жінці однаково гарантується потойбічна віддяка (9:72–73, 16:99, 40:43). У той же час чоловік вважається в ісламі вищим за жінку «за ступенем свого достоїнства» (2:228), тому юридичні і майнові права останньої обмежені: при розподілі спадкоємного майна чоловік одержує частину, що дорівнює часткам двох жінок (4:175), у суді свідчення двох жінок замінюють свідчення одного чоловіка (2:282), грошовий штраф за убивство жінки в два рази менший, ніж за вбивство чоловіка. Разом з тим жінка має певну економічну самостійність, вправі володіти майном, отриманим як до шлюбу, так і накопиченим у шлюбі, у тому числі внаслідок підприємницької діяльності. Таким чином, хоча становище жінки в ісламі, можливо, й не відповідає стандартам західної емансипації, проте воно помітно поліпшилося порівняно з становищем жінки в доісламському суспільстві.

Коран визнає право на існування як конфесіональних меншостей євреїв і християн за умови сплати ними особливого податку і визнання свого підлеглого становища щодо мусульман (9:29).

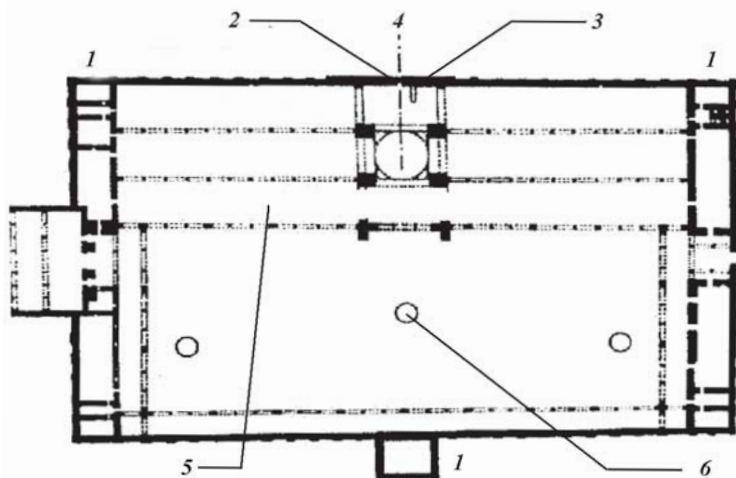
Релігійним центром, місцем проведення культових заходів є *мечеть* (араб. масджид). Забезпечення проведення обрядів лежить на *муедзинах* і проповідниках — *хатибах*. При головних регіональних культових будинках існує цілий розгалужений штат служителів. Важливою офіційною особою в мусульман є *муфтії*. Так називається знавець шаріату, що має право давати роз'яснення його основним положенням і приймати обов'язкові рішення із спірних питань. Разом у кожній ісламській країні є верховний муфтії, який здійснює

релігійний контроль над діями уряду. У країнах СНД так прийнято називати глав мусульманських громад у межах великих територій.

Класична мечеть — це будинок з куполоподібною покрівлею, що спирається на колони. Поруч з мечеттю розташовані високі вежі — мінарети, з висоти яких 5 разів на день звучить ритуальний заклик до молитви. Усередині мечеті — зал з колонадою і балконом. У тій стіні мечеті, що звернена до священного міста Мекка, знаходиться особлива

*Мечеть в Стамбулі.
Зовнішній вигляд*

План мечеті в Дамаску:

- 1 – мінарети;
- 2 – міхраб;
- 3 – мінбар;
- 4 – вісь киблі;
- 5 – молитовний зал;
- 6 – двір з фонтанами для омовіння

ніша (*міхраб*), де зберігаються Коран і релігійні книги. Праворуч від ніші – кафедра (*мінбар*), з якої промовляються проповіді. Як правило, мечеті прикрашаються різьбленням по каменю або дереву, мозаїчною інкрустацією або орнаментальним розписом з єдино дозволеними рослинними мотивами.

Якщо для християн храм є своєрідною «священною зоною» мирського простору, вступаючи в яку віруючий немов виходить за межі буденного життя і занурюється у світ релігійних образів, символів, речей і дій, то в ісламі мечеть із самого початку була не тільки місцем для богослужіння. За невеликими винятками двері мечетей (особливо міських) відкриті і вдень, і вночі, щоб надати притулок жебракам, мандрівникам і прочанам. У проміжках між богослужіннями мечеті теж рідко пустують. Для громади віруючих мечеть служить місцем народних зборів, відправлення правосуддя, у ній ведеться збір милостині й пожертвувань. У мечетях полюбляють збиратися

вчені, літератори, філософи. Неподалік від мечеті завжди розташовано безліч крамниць і закусточних. Отже, не буде перебільшенням сказати, що для більшості мусульман мечеть — це свого роду другий будинок.

При мечетях створюються школи — *мектебе*, у яких викладають *мулли* (араб. маула), що є в ісламі одночасно і служителями культу, і наставниками дітей. У цьому немає нічого дивного, якщо врахувати, що і для першого, і для другого потрібне знання Корану. При великих мечетях існують аналоги православних духовних академій — *медресе*, де *улеми* готують майбутніх священнослужителів, богословів і правників. Така система освіти в країнах ісламу склалася ще в середньовіччя. У мектебе дітей навчали, головним чином, тих віршів з Корану, які були необхідні для виконання релігійних обрядів. Разом з тим діти одержували елементарні навички читання, писання і рахування. Курс навчання в медресе містив у собі такі дисципліни, як граматику, логіку, риторіку, правознавство й філософію. Однак богослов'ю, вивченню й трактуванню Корана, хадисів про життя Мухаммада, шаріатського права приділялося 75% усього навчального часу.

В ісламі, на відміну від інших світових релігій, немає чіткого розподілу на мирян і духівництво, не існує також і інституту чернецтва, навіть проповідь індивідуального або колективного аскетизму, як уже відзначалося вище, не вітається. Усе це прямо впливає з загальної помірності позиції ісламу щодо співвідношення між земним і небесним: «Кращий з вас не той, хто заради небесного зневажає земним, і не той, хто чинить навпаки, — підкреслював Пророк Мухаммад, — кращий з вас той, хто бере від обох».

Певним винятком з цього правила може вважатися хіба що **суфізм** (араб. суф — вовна, суфій — людина, одягнена у грубий вовняний одяг аскетів), представники якого закликали цілком відмовитися від усього земного і повністю присвятити себе Богові. На початковому етапі розвитку суфізму це виявлялося в посиленні вимог щодо обрядово-культової складової ісламу: збільшення кількості молитов, дотримання додаткових постів і суворих обітниць стримування від надмірностей в їжі, питті, одязі, — мовляв, задовольняйся тим, що послав тобі Аллах. Суфії створили власні братства, що нагадують ордени християнського чернецтва. По всьому ісламському світі братства суфіїв побудували спеціальні будинки для мандрівних суфіїв — *дервішів* (перс. бідняк), що служили разом з тим і школами, і місцями зустрі-

чей і диспутів між суфіями, і приміщеннями для проведення особливих суфійських обрядів. З часом у суфізмі склалася й містична традиція, була розроблена власна мова, у якій загальновідомі слова наповнювалися зовсім іншим змістом, були вироблені особливі обряди і вправи, що сторонньому спостерігачу нагадували танець. Виконання цих вправ у поєднанні з багаторазовим повторенням молитовних формул, спеціально підібраним музичним супроводом, уживанням тонізуючих напоїв, на думку суфіїв, повинне було привести до зречення від земного світу і наближенню до божественної реальності.

Окрім суфізму, в ісламі існують й інші течії. «Яблуком розбрату» для них є суперечка про принципи співіснування релігійної і світської влади. Пророк, якого обрав безпосередньо Аллах, помер. Його спадкоємці – халіфи – повинні були піклуватися про те, щоб люди жили відповідно до Корану і Суні. Із самого початку серед мусульман розпалювалися жорстокі суперечки про те, хто ж здатний очолити мусульманську громаду. Так виникли дві основні течії в ісламі – сунізм та шиїзм. Зрозуміло, що на тій стадії культурного розвитку арабів, на якій з'явився іслам, у ньому просто не могло бути «неземних» приводів для внутрішньоконфесійних чвар. Це християнство, за плечима якого стояв синтез тисячолітніх античної та близькосхідної культурних традицій, могло дозволити собі догматичні суперечки, наприклад, про «подібносутність» (грецьк. гомоусія) або «єдиносутність» (грецьк. гомоюсія) Бога-Отця і Бога-Сина.

Послідовники **шиїзму** (араб. аш-шиа – прихильники) вважали, що главою мусульман – *імамом* – може стати тільки кривий родич Мухаммада, тому що саме на нього може зійти божественна благодать, яка осяяла засновника ісламу. На думку шиїтів, таким був *Алі ібн Абу Таліб* – двоюрідний брат Пророка, який узяв шлюб з його дочкою Фатимою, четвертий «праведний» халіф (656–661). Імам Алі й дотепер користується в середовищі шиїтів винятковою славою і вшануванням. Шиїти додають до Корану особливу суру – «Два світила» (Пророк Мухаммад і імам Алі), а до основного положення символу віри «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха» – слова «І його товариш Алі». Існує і специфічне тлумачення Корану, де з'ясовується божественність Алі. Одна з течій шиїтів доходить до безпосереднього обожнювання свого імама.

Після загибелі Алі від руки вбивці шиїти вважали, що влада повинна перейти до онуків Пророка – Хасана й Хусейна. Але доля нових імамів виявилася такою ж трагічною – вони загинули у боротьбі за владу.

Ці три перших імами поклали початок династії шиїтських імамів. Хоча вони не мали реальної політичної влади, проте вважалися духовними лідерами шиїтської громади в різних країнах. Імамат (верховна релігійна влада) переходив з покоління в покоління серед нащадків перших трьох імамів. Останнім, дванадцятим, імамом став у XII ст. нащадок Пророка також на ім'я Мухаммад. Раптово цей імам безвісти зник за таємничих обставин. Тоді й виникло вчення про «схованого імама», якого Аллах сховав до певного часу в недосяжному місці. Він може повернутися на землю в призначений час і відновити справедливість. Ніхто не знає, коли це відбудеться. Шиїти шанують схованого імама як свого єдиного главу, і всі шиїтські керівники, вищі духовні наставники (наприклад, *аятоли* в Ірані) вважаються представниками «схованого імама».

У шиїтських імамах живе передана від Мухаммада «пророча душа». Імам Алі одержав пророчу душу від самого Аллаха, і тому шиїти не визнають Суну, а мають власні перекази (*хабар*, або *ахбар*), що містять мудрі висловлювання імама Алі, свідчення про його життя, і вважаються авторитетним джерелом шиїтського віровчення.

Найбільш відоме шиїтське свято – *Ашура*, траурна декада, присвячена пам'яті шиїтських мучеників.

Головні святині шиїтів знаходяться в Іраку. Це міста Куфа, де було вбито халіфа Алі, розташований неподалік Неджеф, де його поховано, Кербела, центр вищої духовної освіти, місце останнього приюту імама Хусейна, онука Пророка Мухаммада.

В ісламському світі шиїти й інші близькі до них течії складають меншість (менше чверті від загальної кількості мусульман), але вони дуже активні і значно впливають на мусульманський рух не тільки на Сході. Шиїзм поширений переважно в Ірані й Іраку, Лівані, Йемені, Бахреїні, Азербайджані.

Сунізм – це ортодоксальний напрямок в ісламі. Суніти відрізняються від шиїтів тим, що за їхніми уявленнями Суна – це одне з джерел мусульманського віровчення і права поряд з Кораном. Сунізм також відрізняється і ставленням віруючих до спадковості верховної і духовної влади – халіфа-імама. Світського і духовного главу мусульман повинні обирати члени громади. Точніше кажучи, ніяких всенародних виборів в арабському світі ніколи не існувало, обрання завжди відбувалося у вузькому колі осіб, наближених до Пророка або його спадкоємців, а мусульманській громаді належало підтвердити факт, що здійснився. Але навіть таким «недемократичним» (на наш

погляд, зрозуміло) способом людина могла стати халіфом не завдяки походженню, а завдяки власним здібностям. Не дивно, що історія арабського халіфату знає численні випадки, коли абсолютну владу захоплювали сини рабинь, а по кілька відсторонених від влади й засліплених колишніх халіфів одночасно жебракували поблизу столичних мечетей.

Суніти наполягають на тому, що саме вони точно слідують Корану, вказівкам Мухаммада і його сподвижників. Оголосивши себе послідовниками «істинної віри», суніти розглядають всіх іновірців як «заблудлих». Сунізм поділяється на чотири релігійно-правових школи (*мазхаби*) – ханіфіти, шафіїти, малікіти і ханбаліти. Всі сунітські мазхаби вважаються правовірними, рівноправними, і тому мусульмани можуть дотримуватися кожного з них.

У середовищі ханбалітів склався *ваххабізм*, що виник у середині XVIII ст. в Аравії на основі вчення *Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба*, який проповідував суворе дотримання монотеїзму, відмову від поклоніння святим людям і місцям, очищення ісламу від нововведень і повернення до початкової чистоти. Послідовники цього «ісламського протестантизму» завжди відрізнялися надмірним радикалізмом у визначенні засобів своєї боротьби; свого часу вони спробували розтрощити Чорний Камінь Кааби як язичницький пережиток.

Іслам в Україні. Центром ісламу в Україні протягом усієї її історії залишався Крим. У 1242 р. татаро-монголи завоювали півострів: Крим увійшов до складу Золотої Орди, де у XIV ст. іслам поширився як офіційна релігія. У XV ст. у зв'язку з розпадом Орди, в Криму виникло Кримське ханство, яке наприкінці століття підпало у васальну залежність від Османської імперії.

Мусульмани Криму належать до сунітського напрямку. У Кримському ханстві за моделлю багатьох ісламських країн відбулось зрощення світської державної та релігійної влади. На чолі мусульманського духовенства Кримського ханства стояв муфтії. Муфтієм мусульман Криму вважали самого хана. Окрім муфтія до складу духовенства входили інші особи – казі, імами, шейхи. Практично в усіх значних поселеннях діяли мечеті (їх налічувалося понад 1500 у XVIII ст.), початкові (мектебе), і середні (медресе) навчальні заклади. Провідним авторитетом з питань мусульманського права, головою улемів (богословів) був шейх-уль-іслам. У сучасній Євпаторії мешкали дервіші. Під впливом ідей і норм ісламу сформувалася національна культура кримськотатарського народу, його побутові традиції, мова, спосіб життя, письменство, музика, архітектура.

На жаль, більша частина наступних 300 років історії Криму пройшла у безперервних війнах між Кримським ханством, українським козацтвом, царською Росією, Річчю Посполитою та султанською Туреччиною. Однак напади кримських і ногайських татар на українські землі й героїчна протидія українського козацтва ніколи не набували характеру «священної війни». Головна мета цих нападів була суто економічною — здобуття якомога більшої кількості полонених для наступного продажу на східних ринках. Татари не прагнули культурно або релігійно закріпитись деінде північніше від місць свого проживання. Щоправда, частина українських невільників через зрозумілі обставини змушена була приймати іслам осідати на кримських і турецьких землях. Деякі з них, наприклад, славнозвісна Роксолана (1505—1561) — дружина і політичний радник султана Сулеймана I — посідали дуже високе соціальне становище.

Наприкінці XVIII ст., після кількох війн з Кримом і Османською імперією, Росія знищила Кримське ханство з його теократичною державною структурою, і приєднала його територію до своїх земель. Російська імперська влада, в принципі, терпимо ставилась до ісламу. Для опікування релігійними справами було створене в 1794 р. Таврійське малометанське правління. Однак із певних політичних міркувань, іслам і мусульмани Криму зазнавали систематичних утисків. За часи панування Російської імперії було знищено понад як 900 мечетей. Із 1,5 тис. початкових шкіл залишалось 275. На весь Крим діяло тільки 23 медресе. Чисельність духовенства скоротилося в багато разів і складала 942 особи. У 1876 р. міністр внутрішніх справ остаточно заборонив видавати кримським татарам паспорти для здійснення хаджу. Це спричинило їхню масову еміграцію до Туреччини та інших мусульманських країн. Вважається, що з 1783 до 1917 р. з Криму емігрувало майже 4 млн мусульманського населення. Унаслідок цього напередодні революції 1917 р. татари становили лише 1/3 сільського і 1/10 міського населення Криму.

Окрім Криму, в XIX — на початку XX ст. мусульманські громади з'явилися у багатьох містах України. Значною мірою то були десятки тисяч економічних мігрантів з волзьких татар, залучених для роботи в швидко зростаючій важкій промисловості, а також політичні репатріанти з Кавказу, де кілька десятків років тривала жорстока війна за незалежність. Царський уряд дозволяв їм мати мечеті й молитовні будинки. Наприклад, дві мечеті діяли у Луганську і Макіївці, молитовний будинок був у Києві. У 1910 р. у місті заклали фундамент мечеті, яку не встигли побудувати через початок Першої світової війни.

Комуністична влада у Радянській Україні поставилась до кримських мусульман ще з більшою підозрою як до націоналістичних елементів. Протягом 1920–1930-х років було закрито всі мечеті. Значну їх частину відразу зруйнували, іншу – облаштували під різні господарські потреби. У м. Бахчисарай кам'яну мечеть перетворили на хлібний склад, в Євпаторії – віддали під краєзнавчий музей. Увесь мусульманський актив було репресовано, розстріляно, вислано майже все мусульманське духовенство. Безжально була знищена мусульманська культура: ліквідовано самотутню писемність, заборонено до вжитку арабську графіку, скасовано систему освіти. З усіх довідників, енциклопедій, підручників вилучався матеріал про мусульманську державу в Криму. В масовому порядку було знесені навіть цвинтарі, а надгробки закладались у підмурки нових будинків. Апогею переслідування татар досягли у часи Другої світової війни, коли за звинувачення у співробітництві з фашистами у травні 1944 р. з Криму було виселено приблизно 200 тис. татар, які ще залишались. Нині триває процес їх повернення до Криму, відродження мусульманських релігійних громад.

Поза Кримом на 1926 р. залишалось лише чотири зареєстровані громади із загальною чисельністю мусульман 200 чоловік. На початок 1941 р. вже не було жодної. Таке становище тривало аж до середини 1980-х рр.

Значення ісламу і арабської цивілізації та їхні взаємини з християнською європейською цивілізацією завжди визначалися тією роллю, що відіграв Близький Схід у соціокультурній історії людства: він був свого роду культурним джерелом, де Захід знаходив ті культурні елементи, яких йому не вистачало. З цього приводу можна згадати імена Ібн-Сіні (Авіценни) (XI ст.) і Омара Хайяма (1040–1123) і просто те, що ми користуємося арабськими цифрами.

Якщо процес культурного синтезу був ззовні непомітним, політичні взаємини між арабами і християнами завжди склалися не просто. Про це свідчать зіткнення двох світів у XI–XIII ст. у часи Хрестових походів, наступ Османської імперії на Європу, що тривав до кінця XVI ст., і контрнаступ зміцнілого Заходу, що закінчився наприкінці XIX – початку XX ст. падінням Османської імперії, виникненням на її території багатьох європейських держав і європеїзованої Туреччини, конфлікт між підтримуваним Заходом Ізраїлем і арабським світом протягом усієї другої половини XX ст. При цьому Захід завжди ставився до арабського світу вороже, відчуваючи в його існу-

ванні спочатку своєрідний виклик божественній упорядкованості світу, а потім серйозну перешкоду на шляху до світового панування.

Лише в 1965 р. на II Ватиканському соборі вперше за всю історію Католицька Церква офіційно декларувала свою терпиму позицію щодо мусульманського віровчення: «Церква з повагою ставиться й до мусульман, що поклоняються єдиному Богові, живому і сущому, милосердному і всемогутньому, творцеві неба і землі, що «говорив до людей». У цій Декларації також указувалося на близькість, по суті, трьох «стовпів» ісламу до важливих християнських обрядів – щодо Бога (молитва), щодо ближнього (милосердя), щодо власної природи людини (піст). Високо були оцінені норми шаріату – як такі, що налаштовують людину на моральний спосіб життя. Розходження між християнами і мусульманами в Декларації вбачалося лише в тому, що мусульмани визнають Ісуса не Богом, а пророком. Декларація закликала всіх «піддати забуттю минуле і щиро прагнути до взаєморозуміння, а також до того, щоб спільно захищати і зміцнювати заради всіх людей соціальну справедливість, моральні цінності, мир і свободу»¹.

Ще в ХІХ ст. найвідоміший мислитель Заходу Г.В.Ф. Гегель стверджував, що «іслам уже давно зійшов із всесвітньо-історичної арени і знову повернувся до східного спокою і нерухомості»². Замість цього ісламський світ, спираючись на економічну базу, створену половиною світових запасів найбільш дешевої у видобутку нафти, переживає в наш час своєрідне «мусульманське відродження». Він об'єднався – таким центром є для мусульман міжнародна урядова організація 50 ісламських країн – «Організація Ісламської Конференції» (1969), ісламські об'єднані нації. У світі ісламу в останні десятиліття дедалі впливовішою стає *фундаменталістська орієнтація*, що пропагує повернення до справжніх ісламських цінностей часів Мухаммада. Поряд з нею існують традиціоналістська, що жадає залишити іслам таким, який він є, і модерністська, котра виступає за більш активне пристосування ісламу до реалій сучасного світу. Представники фундаменталізму виступають також з радикальними ідеями «панісламізму» – різкого посилення ролі ісламу в економічному, політичному, духовному житті народів, що традиційно входили в орбіту поширення ісламу, і розширення сфери впливу цієї релігії на інші народи і держави. Ідеї «панісламізму» одержали практичне втілення в діяль-

¹ *Nostra Aetate*. Декларація об отношении церкви к нехристианским религиям // Христиане и мусульмане: Проблемы диалога. – М., 2000. – С. 5.

² *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по философии истории. – СПб., 2000. – С. 377.

ності численних мусульманських міжнародних організацій, у тому числі екстремістських. Прикметна ознака, що активізація радикальних ісламських рухів 1990-2000 рр. пояснюється не релігійними, а культурними, психологічними та геополітичними чинниками. Йдеться про розвиток глобалізації, яка для багатьох мусульман тотожна «американізації». У першу чергу, вона загрожує традиційному ритму життя, матеріальному добробуту та привелейованому соціальному статусу міського середнього класу – дрібних підприємців, торговців, лікарів, інженерів, держслужбовців, учителів. Представники цих професійних груп, на думку західних експертів, складають масову базу найвпливовіших ісламських угруповань.

Попри це, згідно з даними соціопитування «Мусульмани в українському суспільстві», дві третини опитаних мусульман у нашій країні виступають за діалог з християнами, наголошують на своєму миролюбному ставленні до цієї релігії та її вірних.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. *Іслам – наймолодша зі світових релігій. Він виникає в VII ст. н.е. на Аравійському півострові.*

2. *Іслам – релігія, що найбільш динамічно розвивається. Протягом XX ст. спостерігалось постійне зростання питомої ваги мусульман серед населення земної кулі. Нині кожен п'ятий житель Землі – мусульманин.*

3. *Головна особливість ісламу полягає в нерозривному зв'язку між релігійно-культурним і суспільно-політичним життям.*

4. *На основі ісламу сформувалася високорозвинена цивілізація, що зробила невимірний внесок у скарбницю світової культури.*

5. *Засновник ісламу – Мухаммад (570–632) – один з найбільших релігійно-політичних діячів в історії людства.*

6. *Віровчення ісламу викладене у священній книзі Корані. Мусульмани вірять у те, що «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха».*

7. *Культурна практика мусульман складається з обов'язкової щоденної п'ятикратної молитви, посту у священний місяць рамадан, сплати благодійного податку, паломництва у священне місто Мекку.*

8. *Основні напрямки в ісламі – сунізм і шиїзм – розходяться, головним чином, у питанні про те, кому повинна належати влада в мусульманській громаді.*

ЗАПИТАННЯ

1. *Якою особливістю іслам відрізняється поміж інших світових релігій?*

2. *Назвіть основні положення віровчення ісламу. Яке його положення сприяє розвитку в наш час ісламського екстремізму?*

3. Які п'ять стовнів ісламу Вам відомі? Який елемент – морально-етичний і віронавчальний чи культовий у ньому переважає і чому?

4. Скільки разів на день моляться мусульмани? Про що вони благають Аллаха під час ритуальної молитви – намазу?

5. У християн – неділя, а що у мусульман?

6. Які напрями в ісламі вам відомі? Поясніть, чому головні розбіжності між цими напрямками не стосуються віронавчальних або обрядово-культурних питань?

7. Чим різниться статус священних споруд в ісламі та християнстві?

8. У чому офіційно вбачає подібність та різницю між християнством та ісламом сучасна Католицька Церква?

9. Який вплив справило іслам на виникнення «ісламського світу», мусульманської цивілізації? У чому полягає значення цієї цивілізації для світової культури?

ЗАВДАННЯ

1. У багатьох країнах, де панує іслам, існує особливий календар, який веде облік часу з моменту таємного переїзду (Хіджри) Мухаммада й мусульман з Мекки до Медини. Визначте, в якому столітті за цим календарем зараз живуть ці країни. Для цього:

– відніміть від року, в якому ми живемо за європейським календарем, дату Хіджри;

– поділіть отримане число на 32;

– результат ділення додайте до кількості років, що минули з року Хіджри за європейським календарем.

2. Спробуйте порівняти релігійну організацію у відомих Вам світових релігіях за наступними критеріями:

а) ступінь централізації;

б) наявність особливого прощарку професійних служників культу та їхній статус;

в) рівень впливу на інші сфери життя.